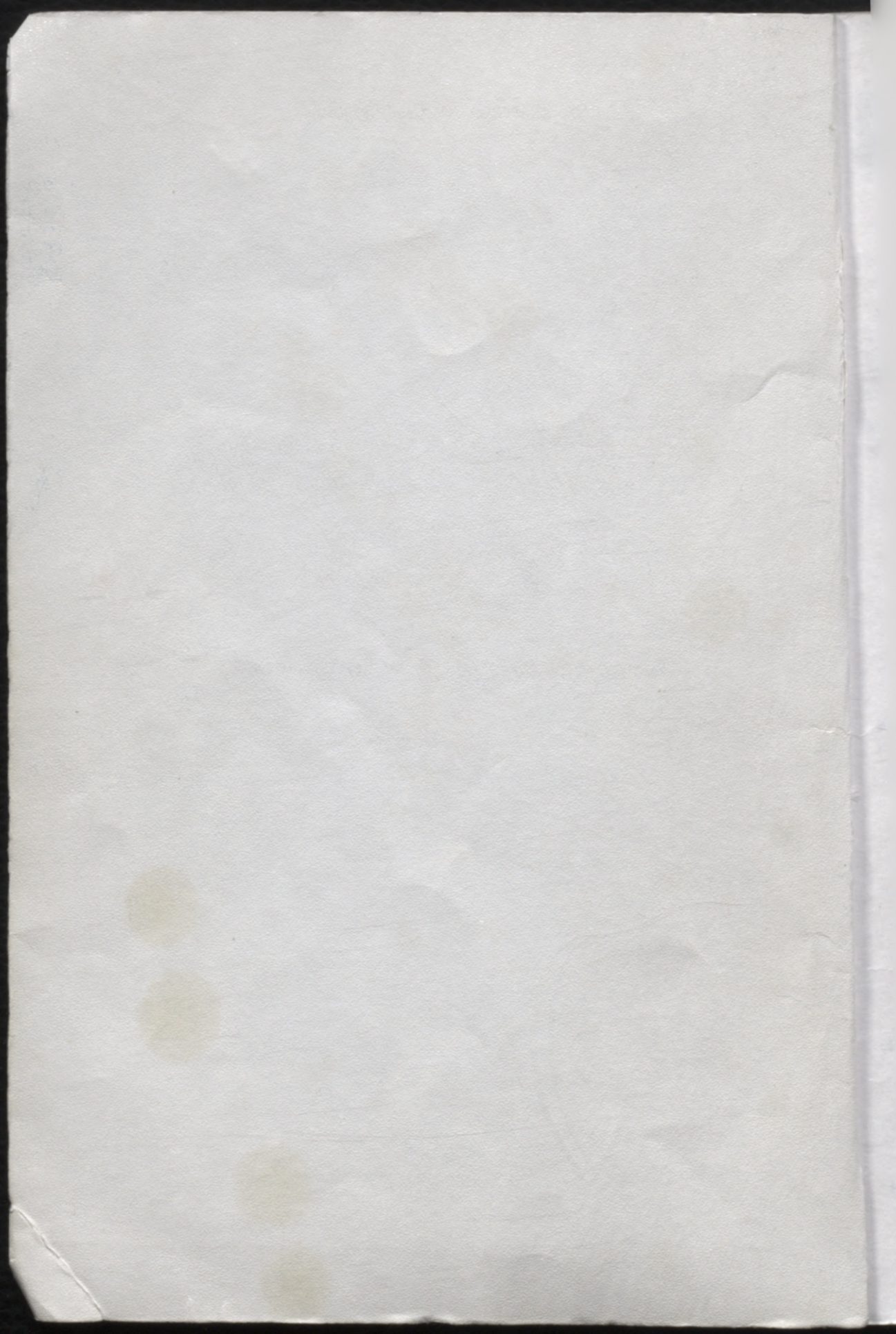


Sarma Kļaviņa



**VALODAS
DABA**

*Ievads
vispārīgajā
valodniecībā*



98-5

L 35

L
4

Sarma Kļaviņa

VALODAS DABA

Ievads vispārīgajā valodniecībā



LIELVĀRDS

Lielvārde 1997

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

~~98-~~ 6.029

0304045965

UDK-p 811(075.3)
K1 234

Mācību līdzeklis "Valodas daba" ir domāts gan latviešu vidusskolu skolēniem un latviešu valodas skolotājiem, gan filoloģijas, īpaši baltistikas, studiju iesācējiem, gan arī visiem citiem interesentiem valodniecības pamatu minimuma apgūšanai.

Redaktore
Datorsalikumu un
vāku veidojis

Aija Grīnfelde

Vladislavs Buļs

ISBN 9984-11-115-6

© Sarma Kļaviņa, 1997
© Leons Briedis — priekšvārds, 1997
© Apgāds "Lielvārds", 1997

SATURS

| | | | |
|---|----|--|----|
| <i>Leons Briedis. Katram un visiem</i> | 4 | Valodas pārmaiņu likumi | 38 |
| Ievads | 5 | Valodas attīstības populārākās konceptijas | 38 |
| Zinātne par valodu — valodniecība: konkrētā un vispārīgā | 6 | Kā radusies valoda jeb Valodas izcelšanās | 40 |
| Kas ir valoda, un kādi ir tās uzdevumi jeb Valodas būtība un funkcijas | 8 | Populārākās valodas izcelšanās hipotēzes | 40 |
| Valoda — cilvēka kā sabiedriskas būtnes pazīme | 8 | Dažas atziņas par cilvēka evolūciju | 42 |
| Valodas uzdevumi jeb funkcijas | 10 | 20. gadsimta zinātnes viedoklis par valodas izcelšanos | 44 |
| Esamības atspoguļošana un izziņa, domāšana. Iekšējā runa | 10 | Pasaules valodu daudzveidība | 46 |
| Domu, jūtu un gribas izteikšana. Neverbālā komunikācija | 12 | Valodu raduraksti jeb Valodu ģenealogiskā klasifikācija | 49 |
| Sazināšanās | 14 | Valodu saimes un grupas | 49 |
| Ietekmēšana | 16 | Indoeiropiešu valodu saime | 50 |
| Kultūras veidošana un apgūšana | 18 | Baltu valodu grupa un latviešu valoda tajā ... | 53 |
| Valoda — etniskās kopības pazīme | 20 | Pasaules valodu «arhitektūra» jeb Valodu tipoloģiskā klasifikācija | 57 |
| Kāda ir valoda jeb Valodas raksturs | 23 | Izolējošās valodas | 57 |
| Valoda kā pretstatu vienība | 23 | Aglutinatīvās valodas | 58 |
| Iekšējais un ārējais vienībā | 23 | Fleksīvās valodas | 59 |
| Ideālais un materiālais vienībā. Valodas zīme | 24 | Inkorporējošās valodas | 61 |
| Individuālais un sabiedriskais vienībā | 25 | Sintētiskās un analītiskās valodas | 61 |
| Subjektīvais un objektīvais vienībā | 25 | Valodas tipa vēsturiskais mainīgums | 62 |
| Rezultāts un darbība vienībā. Sinhronija un diahronija | 25 | Latviešu valodas tipoloģiskais raksturojums | 62 |
| Valoda kā zīmju sistēma | 26 | Kā radusies un veidojusies rakstība jeb Rakstības izcelšanās un vēsture | 64 |
| Sistēmas izpratne | 26 | Rakstības izcelšanās | 64 |
| Valodas elementi, hierarhija un līmeņi | 27 | Rakstības attīstība | 65 |
| Starplīmeņi un ārpuslīmeņu parādības | 30 | Piktogrāfija | 65 |
| Kā un kāpēc mainās valoda jeb Valodas attīstība | 31 | Ideogrāfija | 66 |
| Valodas pārmaiņu cēloņi (faktori) | 31 | Fonogrāfija | 70 |
| Valodas pārmaiņu ārējie cēloņi | 31 | Alfabēts | 71 |
| Valodas pārmaiņu iekšējie cēloņi | 34 | Rakstības izveidošanās Latvijā | 75 |
| Valodas pārmaiņu norise | 35 | Terminu rādītājs | 79 |
| Valodas pārmaiņu nevienmērība | 35 | Personu rādītājs | 80 |
| Valodas pārmaiņu procesi | 37 | | |

KATRAM UN VISIEM

Teikt, ka Valoda — tas ir visbrīnumainākais un vienlaikus visapbrīnojamākais, ko cilvēks savas pastāvēšanas vēsturē ir radījis, acīmredzot nozīmētu nepateikt neko. Vēl jo vairāk tāpēc, ka šī tik brīnumainā un apbrīnojamā, mums visiem tik šķietami parastā, bet vienlaikus arī tik noslēpumainā un nekad līdz galam neizdibināmā pasaule, ko mēs ikdienā saucam par Valodu — tie esam mēs paši, un šī pasaule, kā mēs par to varam pārlicināties, ik uz soļa nemitīgi top kopā ar mums.

Vieni apgalvo, ka Valoda — tā esot cilvēka visīstākā dzimtene, citi, ka Valoda — tās ir cilvēka esamības vienīgās mājas. Es teiktu, ka Valoda — tā ir cilvēkam dotā vienreizējā iespēja ne vien izjust un apzināties, bet arī patiešām dzīvot bezgalībā un mūžībā. Gribot vai negribot, apzinoties to vai ne, bet mēs visi taču piedalāmies mūsu dzimtās valodas radīšanā un izkopšanā un tādējādi, kaut netieši, arī paši kļūstam par daļu bezgalības un mūžības.

Daudzējādā ziņā Valoda ir arī paša cilvēka noslēpums, un, ja mēs varētu izdibināt cilvēka noslēpumu, mēs droši vien noskaidrotu arī Valodas noslēpumu, un otrādi. Taču, paldies Dievam, tas nav iespējams. Nav iespējams tāpēc, ka Valoda, tāpat kā cilvēks, nekad nav nekas pabeigts un galīgs, nemainīgs un negrozāms.

Valoda — tas ir kaut kas mūžam dzīvs. Valoda — tā ir kaut kāda īpaša dzīve. Un visbeidzot Valoda — tā arī ir pati dzīvība — vienmēr neparasta un pat negaidīta, tātad — brīnums. Tāpēc, ka Valoda, tāpat kā cilvēks, ārēji it kā cieši un stingri balstīdamās un iekļaudamās tais vai citās noteiktajās likumībās, nosacījumos un priekšrakstos, īstenībā tiem pilnībā nekad nepakļaujas. Tāpēc ka tāda būtībā ir ne vien Valodas, bet arī paša cilvēka daba, par ko tik aizraujoši un pārliecinoši ir stāstīts šajā grāmatā, kurai manuprāt vajadzētu kļūt par rokasgrāmatu katram un visiem. Ikvienam.

Habent sua fata libelli — mēdza teikt senie romieši — «katrai grāmatai ir savs liktenis». Esmu pārliecināts, ka šajā ziņā Sarmas Kļaviņas grāmatai «Valodas daba» ir lemts skaists liktenis, tāpēc man gribētos novēlēt, lai tā rastu atbalsi ikvienā no mums. Kas zina, varbūt, to izlasot, mēs spēsim pavirzīties kaut sprīdi tuvāk ne vien Valodas, bet arī paša cilvēka noslēpumam, tam noslēpumam, ko mēs nesam sevī un kas mēs īstenībā paši arī esam.

Leons Brīdijs

Senie ēģiptieši gudrības un rakstības dievu Totu tēloja ar svētā putna ibisa galvu. Mūsdienu cilvēkam ibisa garais knābis simbolizē zinātkāri un iedziļināšanos parādību dabā.

Kas ir valoda, un kāda ir tās daba? Kāda ir valodas loma cilvēka un tautas dzīvē? Kā valoda radusies un darbojas?

Šie un citi jautājumi rodas, gan dzīvojot ar savu dzimto valodu, gan iepazīstot citas valodas. Šādi jautājumi var rasties gan skolas bērniem, gan filozofiem, gan parastiem valodas lietotājiem, gan valodas meistariem. Atbildes tiek meklētas rakstos un domās, valodas praksē un teorijās, dzimtās valodas saimē, tuvākos vai tālākos kaimiņos.

Izpratne par valodas būtību, par valodas attieksmēm ar cilvēku, domāšanu, sabiedrību un vēsturi, par valodas pārmaiņu cēloņiem un norisi katrā ziņā palīdz veidoties cilvēkam. Tādēļ vidusskolu dzimtās valodas programmā ir nodaļa VISPĀRĪGI ATZINUMI PAR VALODU. Tajā ietvertie jautājumi tiek iztīrāti mācību līdzeklī *Valodas daba*, un tas papildina vidusskolas latviešu valodas mācību grāmatu.

Teorētiskie atzinumi šajā izdevumā skaidroti galvenokārt ar latviešu valodas piemēriem. Arī uzdevumi un jautājumi katras nodaļas beigās attiecas uz latviešu valodu, bet ne tikai uz to, jo mācību līdzeklis ir ievads *vispārīgajā* valodniecībā.

Vispārīgās valodniecības pamatzināšanas par pasaules valodu daudzveidību, radurakstiem un uzbūves tiptiem, par rakstības rašanos un vēsturi ir svarīgas konkrētās valodas mācībā. Šīm zināšanām vajadzētu būt arī katra izglītota cilvēka pūrā.

Bez tam — visu augstskolu filoloģijas bakalaura programmu A daļā ir studiju priekšmets IEVADS VALODNIECĪBĀ, taču mācību grāmatas tā apgūšanai latviešu valodā sen nav izdotas. Šo mācību līdzekli varēs izmantot arī studenti, īpaši baltu filoloģijas bakalaura programmas apguvēji. Ieteicamās literatūras norādes katras nodaļas beigās ir domātas galvenokārt studentiem un skolotājiem.

Tātad — mācību līdzeklis *Valodas daba* ir domāts gan latviešu vidusskolu skolēniem un latviešu valodas skolotājiem, gan filoloģijas, īpaši baltistikas, studiju iesācējiem, gan visiem citiem interesentiem valodniecības pamatu minimuma apgūšanai.

Sarma Kļaviņa

Zinātne par valodu – valodniecība: konkrētā un vispārīgā

*Valodniece, valodniece,
Baliņ, tava ligaviņa:
Ko ar mani norunāja,
Steidz citiem pastāstīt.*

LD 9024

*Caur valodu cilvēks nāk
pie atzišanas, caur
valodu cilvēks savu
prātu vairo, caur valodu
cilvēks ar cilvēku
sabiedrojas, caur valodu
ceļas pilsētas un valstis,
caur valodu tiesas,
skolas un likumi.*

JURIS ALUŅĀNS

*Valodniecība kopš
19. gs. pirmā ceturkšņa
ir patstāvīga zinātnes
nozare ar savu pētīšanas
priekšmetu, uzdevumiem
un metodēm.*

Katrs latvietis saprot, ka šī tautasdziesma ir par sievieti, kas daudz runā, ne par poliglotti, kas prot daudz valodu, un arī ne par zinātnieci, kas pētī valodu.

Tātad izšķir

- ☛ praktisku valodas apgūšanu, prasmi un lietošanu,
- ☛ zinātnisku valodas pētīšanu un aprakstīšanu.

Valodu — gan dzimto, gan svešu — praktiski apgūstam, lai to saprastu, tajā runātu, lasītu un rakstītu.

Ikdienā cilvēks, kas pietiekami dziļi un plaši ir apguvis kādu valodu, kļūst par tās lietotāju, bet dažs, kuru valoda īpaši ieinteresē, var kļūt arī par tās pētnieku.

Zinātniski pētnieciska interese par valodu mūsdienu sabiedrībā gan nav sevišķi izplatīta. Tā var izpausties divējādi: kā vaļasprieks un kā profesionāla nodarbošanās.

Valodniecība jeb lingvistika (latīņu *lingua* ‘mēle’, ‘valoda’) ir zinātne par valodu, tās būtību, īpašībām, uzbūvi, attīstību un pastāvēšanu.

Bez šaubām, valodas praktiska prasme un zinātniska pētīšana ir savstarpēji saistītas. Valodu pētīšana nav iespējama bez to prasības. Taču var prast daudzas valodas arī bez valodniecības zināšanām. Tomēr valodu zinātne ar savām atziņām var atvieglot valodas praktisku apgūšanu un virzīt tās apzinātu lietošanu. Starp poliglottiem ir arī vairāki valodnieki, piemēram, Vilhelms Humbolts Vācijā (1767—1835), Pauls Ariste Igaunijā (1905—1990), kuri prata vairākus desmitus valodu.

Valodniecību interesē gan atsevišķas konkrētas valodas, gan cilvēku valoda kopumā, tās kopējās, vispārīgās parādības, kas izriet no valodas būtības.

Konkrētā valodniecība pētī kādu atsevišķu valodu (piemēram, latviešu, lietuviešu, krievu, angļu, vācu), tā var pētīt kādu radniecīgu valodu grupu (piemēram, baltu, slāvu, ģermāņu) vai arī veselu radniecīgu valodu saimi (piemēram, indoeiropiešu, somugru, tjurku, semītu). Konkrētās valodniecības uzdevums ir savākt valodas materiālu, to vispusīgi pētīt, sistematizēt un aprakstīt, kā arī noskaidrot valodas pārmaiņas laika gaitā.

Vispārīgās valodniecības priekšmets ir cilvēku valoda kā tāda, tās būtība, uzdevumi jeb funkcijas, cilme un attīstība, pastāvēšana sabiedrībā, valodas un domāšanas sakars, valodu uzbūves universālās iezīmes. Vispārīgā valodniecība arī meklē un piedāvā pasaules valodu klasifikācijas, kā arī pētīšanas metodes un paņēmienus. Vispārīgā valodniecība radās 19. gs. trīsdesmitajos gados, un tās pamatlicējs ir vācu domātājs, zinātnieks un valstsvīrs Vilhelms Humbolts.

Protams, konkrētā valodniecība un vispārīgā valodniecība ir cieši saistītas. Vispārīgās valodniecības secinājumi, atziņas un teorijas var rasties, apkopojot un vispārinot konkrēto valodu pētījumu rezultātus. Savukārt vispārīgā valodniecība veido teorētisko pamatu konkrētu valodu pētīšanas praksei, metodikai un virzieniem. Piemēram, Šveices valodnieka Ferdinanda de Sosīra (*Saussure*, 1857—1913) «Vispārīgās valodniecības kursā» (1916) paustie uzskati par valodas sistēmisko, strukturālo un semiotisko dabu iedibināja jaunu pieeju valodām un jaunu virzienu ne tikai valodniecībā, bet arī citās zinātnes nozarēs, piemēram, literatūrzinātnē, psiholoģijā, kultūras vēsturē.

Konkrētā valodniecība

Vispārīgā valodniecība

.. būtībā valoda ir tikai viena, un tā ir cilvēku valoda, kas dažādi izpaužas bezgalīgi daudzās Zemes valodās.

VILHELMS HUMBOLTS



Vilhelms Humbolts

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI



1. Kad valodniecība ir kļuvusi par patstāvīgu zinātnes nozari?
2. Kad radusies vispārīgā valodniecība? Kas ir vispārīgās valodniecības pamatlicējs?
3. Izlasiet Enciklopēdiskajā vārdnīcā (R., 1991) termina *valodniecība* jeb *lingvistika* skaidrojumu!
4. Izlasiet Latvijas padomju enciklopēdijā rakstu «*Vispārīgā valodniecība*»!

MĀCĪBU GRĀMATA

Loja J. Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968, 5.—11. lpp.

IETEICAMĀ LITERATŪRA

1. Humbolts V. Par cilvēku valodas uzbūves dažādību — 1. nodaļa. Par vispārīgo valodzinību un par šā raksta īpašo mērķi. / Izlase. — R., 1985, 80.—83. lpp.
2. Vispārīgā valodniecība. / LPE, 10. sēj. — R., 1987, 476. lpp.
3. Linguistics. / The New Encyclopaedia Britannica. Vol. 7. Micropaedia: 15th ed. — Chicago, 1991, p. 378.
4. *Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики.* / Tulk. no franču val. / Krāj. Труды по языкознанию. — М., 1977, с. 39—61.

Kas ir valoda, un kādi ir tās uzdevumi jeb Valodas būtība un funkcijas

Jau pirms Kristus dzimšanas cilvēki senajā Indijā, Ķīnā, Grieķijā un Romā ir mēģinājuši izprast un izskaidrot tādu savas dzīves parādību kā valoda. Un vēl joprojām arī 20. gs. beigās tiek meklētas atbildes uz valodniecības pamatjautājumu: «Kas ir valoda?». Dažādās zemēs un dažādos laikos jau ir atskanējušas atšķirīgas atbildes. Tās ļauj valodnieciskās domas vēsturē izšķirt vairākus periodus, virzienus un skolas. Valodas izpratne ir attīstījusies un turpina veidoties kopsakarā ar sabiedrības attīstību, ar zināšanām par citām īstenības parādībām un līdz ar filozofisko domu. Gribas cerēt, ka arvien tuvojamies patiesai valodas būtības izpratnei.

Valoda — cilvēka kā sabiedriskas būtnes pazīme

*Valodas prasme rodas
un attīstās tikai
sabiedrībā un nav
iedzimta.*

19. gs. otrajā pusē, kad eiropieši aizrāvās ar darvinismu un dabaszinātnēm, pastāvēja uzskats, ka valoda ir dzīvs dabas organisms un attīstās pēc dabas likumiem tāpat kā augi un dzīvnieki: dzimst, sasniedz briedumu, noveco un mirst.

Vācu valodnieks Augusts Šleihers (1823—1868), piemēram, apgalvoja: «Valodas ir no skaņu matērijas veidoti dabas organismi, pie tam paši augstākie no tiem. Savu dabas organisma raksturu tie parāda, ne tikai sadaloties ģintīs, sugās un pasugās, bet arī attīstoties pēc noteiktiem likumiem, kas nav atkarīgi no cilvēka gribas.»

Naturālistiskās jeb bioloģiskās izpratnes piekritēji kļūdaini pieskaitīja valodu pie cilvēka iedzimtajām īpašībām, pie tādām kā ādas, acu, matu krāsa, ķermeņa proporcijas, galvaskausa veidojums u. c., kuras piemīt cilvēkam kā bioloģiskai būtnei.

Valodas prasme turpretī rodas un attīstās tikai sabiedrībā un nav iedzimta. Par to liecina vairāk nekā 30 zinātniskajā literatūrā aprakstīti gadījumi, kad bērni izauguši pie dzīvniekiem, piemēram, kā 1920. gadā Indijā vilku midzenī atrastās meitenes: apmēram divus gadus vecā Amala, kura drīz pēc tam nomira, un gadus septiņus astoņus vecā Kamala, kura vēl nodzīvoja 10 gadu un šajā laikā iemācījās tikai 51 vārdu.

Apziņa, runas un dzirdes centri smadzenēs, runas orgānu iespējas ir ilgas cilvēka evolūcijas rezultāts. Normāli attīstoties,

bērns to pārmanto, taču runas spējas gan viņš var īstenot tikai sabiedrībā, ja dzird un apgūst savas apkārtnes un audzinātāju valodu (ne vienmēr tā ir arī īsto vecāku valoda).

Valoda ir cilvēka kā sabiedriskas būtnes būtiska pazīme, kas atšķir viņu no pārējās dzīvās pasaules.

Taču arī dzīvnieki izmanto skaņas, lai sazinātos (piemēram, māte sasauc mazulus, barvedis brīdina pārējos par briesmām), kā arī lai paustu savas emocijas, piemēram, dusmas, bailes, apmierinātību. Kopš 1956. gada pastāv pat īpaša bioloģijas nozare — bioakustika, kas pētī dzīvnieku skaņu «valodu».

Putniem ir savas dziesmas, bet papagaiļi prot atdarināt arī cilvēku runu. Tomēr biologi uzskata, ka «runājošie» putni nesa-prot pašu teiktā nozīmi, iespējams, ka tikai uztver izteicienu sakaru ar kādu noteiktu situāciju.

Putniem un cilvēkiem balss aparāta uzbūve ir līdzīga, taču putniem ir divas balsenes. Pētņieki ir saskaitījuši, ka spārnotajiem dziedoņiem ir desmitiem akustisku signālu par briesmām, barību, pārošanos, ligzdošanu.

Arī delfīniem izdodas labi atdarināt cilvēka runas skaņas, pat vārdus un teikumus. Šie apbrīnojami dzīvnieki ziņo viens otram par nelaimi, bailēm, barības vietu un daudz ko citu ar svilpieniem. Viņi spēj saklausīt cilvēkam nedzirdamas skaņas, kā arī atdarināt smieklus un runu. Pētņiekiem pagaidām gan ir atšķirīgi viedokļi par delfīnu intelektu un sarežģīto akustiskās sazināšanās sistēmu.

Pēdējos gadu desmitos daudzpusīgi tiek pētīta pērtiķu «valoda», tās akustiskā struktūra, «dialoga» iespēja starp pērtiķi un cilvēku, izmantojot vizuālas zīmes. Eksperimenti apliecinājuši potenciālas pērtiķu spējas šajā ziņā.

Viens no lielākajiem dabas brīnumiem ir bišu «valoda». Darbā-bite paziņo citām bitēm, kur atrodams nektārs vai putekšņi, cik tālu un kādā virzienā meklējami ziedi, ar īpatnēju deju — astoņ-nieku, kura viduslīnija ir vērsta uz medus vākšanas vietu. Savu-kārt par attālumu līdz tai bite ziņo ar akustisku signālu sēri-jām: jo medus atrodas tālāk, jo katra sērija turpinās ilgāk. Šo «valodu» bites «nemācās», — sasniedzot noteiktu vecumu, tās to jau prot.

Jāatzīst, ka dzīvnieku «valoda» ir sarežģīta parādība, kurā svarīga loma ir ne tikai skaņām, bet arī ķermeņa pozām un kustībām, smaržām un situācijām.

Nevienai dzīvnieku «valodai» nav pa spēkam uzdevumi, kas veicami cilvēku valodai.

Runāšanu var salīdzināt ar ļoti sarežģītu mūzikas instrumenta spēli, ko cilvēks apgūst agrā bērnībā un spēlē visu mūžu.

Dzīvnieku valoda vienmēr ir konkrēta atšķirībā no cilvēku valodas, kas spēj paust bezgala daudzveidīgu un ļoti sarežģītu — gan konkrētu, gan abstraktu — informāciju.

Valodas uzdevumi jeb funkcijas

Valodai ir vairāki ļoti svarīgi uzdevumi:

- esamības atspoguļošana un izziņa, domāšana;
- domu, jūtu, gribas izteikšana;
- sazināšanās;
- ietekmēšana;
- kultūras veidošana, iemiesošana un apgūšana.

Šie uzdevumi savstarpēji ir ļoti cieši saistīti. Grūti pat noteikt, kurš no tiem ir galvenais, kurš — pakārtots. Parasti priekšplānā tiek izvirzīts ārējais un acīmredzamais, proti — sazināšanās un domu izteikšana. Taču liekas loģiski sākt ar esamības izziņu un valodas lomu tajā.

Cilvēks tiecas apgūt ap sevi reāli pastāvošo pasauli un arī pats sevi. Objektīvo īstenību viņš atspoguļo savā apziņā vai nu tieši (jutekliskās formās: sajūtās, uztverē, priekšstatos), vai netieši (domāšanas formās: jēdzienos, spriedumos, slēdzienos). Šie izziņas rezultāti — apziņas tēli — parasti tiek materializēti, objektivizēti, saglabāti un attīstīti valodā vārdos un teikumos.

«.. mēs paši ar pūlēm tikai pakāpeniski esam izveidojuši valodu vienīgi domāšanai un tikai ar domāšanas palīdzību. Valodas būtība pastāv uzdevumā ār pasaules matēriju iekļaut domu formā,» ir rakstījis Vilhelms Humbolts.

Domāšana, būdama augstākā psihiskās darbības forma, netieša un vispārināta objektīvās īstenības atspoguļošana cilvēka apziņā, ir individuāla, subjektīva garīga darbība. Tā ir iekšēja, zināmā mērā pārejoša, bet ar skaņas palīdzību runas procesā tā kļūst ārēja, materiāla un jutekļiem uztverama. Kā raksta V. Humbolts, «.. lauž sev ceļu caur lūpām ..» un «.. atgriežas pie paša auss atpakaļ». Cilvēks saprot pats sevi, ja savu vārdu saprotamību ir pārbaudījis saskarsmē ar citiem cilvēkiem, ja paša darināto vārdu dzird atkal skanam no cita mutes.

Izcilais krievu psihologs Ļevs Vigotskis (1896—1934) savā grāmatā «Domāšana un runa», kas izdota angļu, franču, vācu, itāliešu un čehu valodā, raksta: «Runu nevar uzvilkt domai kā gatavu apģērbu. **Runa nav gatavas domas izpausme.** Doma, pārvērdzamās runā, pārkārtojas un pārveidojas. **Doma vārdā netiek izteikta, doma vārdā notiek.**»

Domai jāsaistās ar skaņu, citādi tā nevar iegūt skaidrību, priekšstats nevar kļūt par **jēdzienu**.

Vārds ir jēdziena veidošanas līdzeklis un reizē arī rezultāts.

**Esamības
atspoguļošana
un izziņa,
domāšana.
Iekšējā runa**

Domāšana

*Domāšana kopā ar
valodu veido vienotu
veselumu un nav
atdalāmas viena no
otras.*

Jēdziens

Jēdziena saturs nostiprinās vārdā, tā nozīmē. Piemēram, vārda *māja* nozīme ietver jēdzienu, kas rodas, analizējot, salīdzinot un vispārinot būtiskās pazīmes, kas novērotas daudzos dažādos objektos: *celtne dzīvošanai, arī sabiedriskām un saimnieciskām vajadzībām*.

Jaunu jēdzienu rašanās prasa jaunus vārdus. Parasti tiek izmantots jau esošais valodas materiāls. Piemēram, sieviete, kas uzņem viesus savā mājā, tiek nosaukta ar vārdu — *mājasmāte*; patversme veciem, slimiem, trūcīgiem ļaudīm — *nabagmāja*; celtne, kur atrodas tvaika katli — *katlumāja*. Ja vārds adekvāti atbilst jēdzienam, cilvēki ir apmierināti. Turpretī, ja šis atbilstmes nav, ir jūtamas neērtības.

Nereti jēdzieni tiek apzīmēti ar vārdu savienojumiem, piemēram, *augu māja* (celtne siltummilošu augu audzēšanai), *vecu ļaužu māja* (angliski *assisted living house*), vai aprakstoši ar veseliem teikumiem. Tas liecina par domas nepietiekamu skaidrību, nenoteiktību un nestabilitāti, līdz ar to apgrūtina domāšanu un sazināšanos. Tālab domāšanā ir tieksme fiksēt jēdzienu noteiktā, tieši tam atbilstošā vārdā, piemēram, *augu māju* nosaukt par *siltumnīcu*, kaut arī reizēm vārdus nākas aizgūt no citām valodām, piemēram, *vecu ļaužu māju* nosaukt par *pansionātu*.

Lai rastos jēdziens, ir jāizsaka **spriedums**. Tajā apgalvojuma vai nolieguma veidā tiek atspoguļotas attiecības starp priekšmetiem, sakarības starp priekšmetiem un pazīmēm, resp., sakari starp jēdzieniem, piemēram, *māja ir celtne dzīvošanai*. Tādējādi cilvēks iedziļinās parādībās un rodas arī jauni jēdzieni: *Šī māja ir domāta siltummilošu augu audzēšanai. Tā ir siltumnīca*.

Spriedumi notiek teikumos, tie ir domas veidošanas un izteikšanas galvenais līdzeklis.

Starp spriedumu un teikumu ir brīvāks sakars nekā starp jēdzienu un vārdu. Spriedumu struktūra ir universāla, visiem cilvēkiem kopīga. To veido sprieduma subjekts (jēdziens, par ko kaut kas tiek apgalvots vai noliegts) un predikāts (pazīme, kas subjektam piemīt vai nepiemīt).

Spriedumi ir patiesi vai aplami. Patiesuma kritērijs ir domas atbilstme reālai īstenībai. Teikums to neparāda, jo gramatiski pareizā teikumā var izteikt arī aplamus spriedumus. Piemēram, *Augi apēda māju* u. tml.

No vairākiem spriedumiem var veidot jaunu spriedumu — secinājumu, tādējādi iegūstot jaunas zināšanas. Šī domāšanas forma ir **slēdziens**, un arī tas notiek teikumos. Piemēram, no spriedumiem *Visiem citrusaugiem ir nepieciešams siltums* un *Apelsīni ir citrusaugi* izriet slēdziens *Apelsīniem ir nepieciešams siltums*.

Spriedums

Kad spriedums temie-sojas dažādu valodu teikumos, tas sastopas ar konkrētas valodas īpatnībām leksiski semantiskā, morfoloģiskā un sintaktiskā ziņā. Tāpēc arī pastāv kopīgais un atšķirīgais dažādu valodu teikumu uzbūvē.

Slēdziens

Parasti runa ir adresēta citiem, ir ārēja, taču pastāv arī **iekšēja runa**, kas domāta sev.

Iekšējā runa neizpaužas dzirdamās skaņās vai redzamās rakstu zīmēs, bet to veido vārda izraisītie dzirdes un redzes priekšstati iztēlē, kā arī slēptas skaņu izrunas mikrokustības.

Iekšējā runa nav runa pie sevis jeb čukstēšana. Salīdzinājumā ar ārējo runu tā ir saīsināta un fragmentāra. Tāpat kā mutvārdu dialogā, kur izsakāmā sprieduma priekšmets sarunas dalībniekiem ir zināms, iekšējās runas sprieduma priekšmets cilvēkam ir prātā, tāpēc tiek atmests tam atbilstošais teikuma priekšmets.

Iekšējā runa ir īpašs runas darbības veids ar savām specifiskām iezīmēm un sarežģītām attieksmēm ar citiem runas darbības veidiem: ārējo mutvārdu runu un rakstīto runu. Iekšējā runa cilvēkam ir attīstījusies uz ārējās runas pamata. Bērns vispirms kaut ko dara, tad par to pastāsta, vēlāk — runā un darbojas vienlaikus, pēc tam — darbību pavada ar klusu runu pie sevis, bet pieaudzis cilvēks parasti, pirms ko saka vai dara, paveic to domās.

Jāpiebilst, ka par iekšējās runas pētījumiem pasaulē ir liela interese.

Domāšanas formas un likumi ir vispārcilvēciski. Tie nav atkarīgi no cilvēka etniskās, šķiriskās, politiskās, reliģiskās un citas piederības. Domāšana pakļaujas vieniem un tiem pašiem loģikas likumiem. Ar ko tas izskaidrojams? Gan ar objektīvās īstenības universālajām īpašībām, gan ar pieredzi, ko cilvēce uzkrājusi gadu miljonos.

Tajā pašā laikā objektīvās īstenības krāšņais daudzveidīgums izpaužas dabas, sabiedrisko, ekonomisko, vēsturisko un citu apstākļu dažādībā. Tās izziņas veids un rezultāti arī ir visai dažādi. Šis atšķirības atspoguļojas valodā (vārdos, teikumos). Valoda tādējādi kļūst it kā par starppasauli, kas savukārt ietekmē reālās pasaules uztveri un atspoguļošanu apziņā, resp., domāšanu.

Valoda ir ne tikai domāšanas, bet arī citu **p s i h i s k o p r o c e s u** — sajūtu, uztveres, atmiņas, iztēles, emociju (jūtu), gribas — **i z t e i k š a n a s** līdzeklis un rezultāts.

«Ietērp vārdos savu pasauli!» aicina un māca dāņu skolotājs Ēriks Skots Andersens tāda paša nosaukuma grāmatā (R., 1995). Viņš atzīst, ka mūsu sajūtu orgāni tiek pakļauti lielai bombardēšanai: «Televizors straumēm izspļauj attēlus, aiz reklāmas plakātiem mēs tik tikko spējam samānīt savu pilsētu, no visām pusēm mums pretī veļas smaržu vilnis, tirdzniecības centrā, kur tiek piedāvāts milzum daudz kas nogaršojams, gaisā dārd vieglā mūzika.» Taču vienlaikus arvien mazāk un mazāk mēs nodarbinām

**Domu,
jūtu un gribas
izteikšana.
Neverbālā
komunikācija**

savus sajūtu orgānus. Tie, izņemot redzes orgānus, ir padarīti nejutīgi. Kāpēc gan nenodarbināt visus piecus sajūtu orgānus un neizteikt sajūtas vārdos? Protams, tas nav viegli. Šī prasme ir jāattīsta.

Latīņu teiciens *Nulla dies sine linea!* aicina *Nevienu dienu bez rindiņas!*

Pat vārda mākslas meistariem — rakstniekiem, dzejniekiem, žurnālistiem, oratoriem — vēlēšanās vārdos izteikt domas, jūtas un gribu dažreiz kļūst par mokām.

Sajūtu un citu psihisko procesu izteikšanai valodā ir dažādi līdzekļi. Piemēram, jūtas var izpaust ne tikai izsaukšanas vārdi, bet arī vārdi, kas nosauc jūtas vai ar tām saistītus jēdzienus (*mīlestība, naidis, pienākums, šaubīties, lepns, pašpārliecināts* u. tml.); vārdi, kas reizē ar jēdzienisko saturu izsaka arī runātāja attieksmi pret nosaukto parādību un iedarbojas uz klausītāja jūtām (*māmuļa, tēvzeme, darbonis, jūdass* u. tml.); piedēkļi, piemēram, vārdos *māmiņa, valodiņa, rakstnieķelis, ballīte* u. tml.; teikuma intonācija, tonis, skaņu stiprums, pauzes starp vārdiem, teikuma daļām un teikumiem.

Taču psihiskos procesus var izteikt arī bez valodas izteiksmes līdzekļiem, t. i., neverbāli: ar mīmiku, žestiem, pozu, stāju, kustībām, gaitu, smaidu, smiekliem, asarām un citiem t. s. ķermeņa «valodas» paņēmieniem. Daļa no tiem ir iedzimti, bet citi tiek apgūti bērnībā vai vēlākā dzīvē, un dažādas tautas tos lieto atšķirīgi. Piemēram, Bulgārijā mājiens ar galvu no augšas uz leju nozīmē «nē», turpretī citām Eiropas tautām — «jā». Aplīti savienoti ikšķis un rādītājpirksts daudzās zemēs nozīmē, ka viss kārtībā (angļu valodā *Okay!*), taču Francijā tas nozīmē nulli, bet Japānā — naudu. Šīs tradīcijas ir tikpat dziļas un aptver visu tautu kā valodas tradīcijas. Par tām interesējas neverbālās komunikācijas pētnieki, daudzu zinātņu un praktiskās dzīves nozaru pārstāvji: tulki, tulkotāji, režisori, grāmatu, žurnālu un citu izdevumu ilustratori, diplomāti, uzņēmēji, tirgotāji un citi lietišķi cilvēki. Zināšanas par bezvārdu izteiksmes līdzekļiem ir svarīgas valodu praktiskā apgūšanā. Tāpēc, piemēram, krievu valodas skolotāju un arī apguvēju vajadzībām ASV 1983. gadā ir izdota krievu žestu vārdnīca.

Neverbālie izteiksmes līdzekļi vai nu papildina, vai aizstāj runu, vai arī dažkārt runā tai pretī, atklājot vārdu nepatiesumu.

Liecības par latviešu tradīcijām šajā ziņā var atrast folklorā un daiļliteratūrā. Par tām rakstījusi profesore Velta Rūķe-Draviņa (dzim. 1917), kas dzīvo Stokholmā.

Latviešiem ir raksturīgi ķermeņa stāvokļi dažādās situācijās. Vīrieši iet mierīgā, rāmā solī ar rokām aiz muguras. Latviešu sievietes tā laikam nemēdz staigāt. Toties latviešu sievietes labprāt

*Pēc vārda patiesā un istā
man mūžam jāiet būs,
jo vārda
darbs ir viens un vienīgs —
likt smagi iet un dziļi just.*

JĀNIS PETERS

Neverbālā komunikācija

Sazināšanās

Valoda kā sazināšanās līdzeklis (un arī rezultāts) ir veicinājusi sabiedrības izveidošanos, nodrošina tās pastāvēšanu un tālāku attīstību.

rokas iesprauž sānos, izsakot izaicinājumu, pašpārliecinātību. Vīrieši, kad viņi ir pacilātā garastāvoklī, priekā berzē rokas. Latvieši sveicinās sarokojoties, bet tikai ar ciemiņiem, ne mājnieki savā starpā.

Viesmīlības parādīšana ciemiņam ir krēsla pacelšana. Laipna mājasmāte, ciemiņu sagaidot, lūdz viņu piesēst, norādot ar roku uz kādu piemērotu sēdekli vai arī tiešām paceļot kādu krēslu tuvāk.

Latvieši kopš seniem laikiem ir ne tikai dziedoša, bet arī raudoša tauta. Mēs raudam aizkustinājuma asaras ne tikai bēdās, bet arī liela prieka un laimes brīžos, un asaras mums ir parastākas nekā mūsu ziemeļu kaimiņiem.

Žestu valodā (bez vārdiem) varam izteikt daudz ko. Parādot attiecīgu pirkstu skaitu, varam pateikt daudzumu, bet ar roku kustībām — lielumu vai pat formu. Pakratot galvu, varam noliegt vai noraidīt. Rādītājpirksts pie deniņiem var kādu apzīmēt par muļķi vai gluži traku. Svilpieni teātra vai koncertzālē var nozīmēt gan negatīvu attieksmi, gan lielas sajūsmas izpausmi.

Kaut arī psihologi apgalvo, ka, cilvēkiem sazinoties, neverbālie izteiksmes līdzekļi sniedz apmēram 45 procentus informācijas, bet verbālie — 55 procentus informācijas, valoda arī modernā civilizētā sabiedrībā ir galvenais sazināšanās līdzeklis.

Sazināšanās ir valodas pamatuzdevums, tā domā lielākā daļa valodas lietotāju un pētnieku.

☛ Cilvēka evolūcijas rezultāts ir apziņas un runas potenciālas iespējas smadzenēs. Taču tās īstenojas un atraisās tikai cilvēku kopībā un savstarpējos sakaros.

Vai cilvēkam attīstītos runa un prāts, ja kopš dzimšanas viņš augtu pilnīgā izolācijā no citiem cilvēkiem? Gadījumos, kad bērnu nolaupītāji un «audzinātāji» ir bijuši plēsīgie zvēri, par mežoni kļuvušajam cilvēkam nav bijis runas un apziņas. Angļu rakstnieka Džozefa Radjara Kiplinga (1865—1935) radītajā Maugla tēlā Indijas iedzīvotāju sniegtās ziņas, protams, saauostas ar māksliniecisko fantāziju.

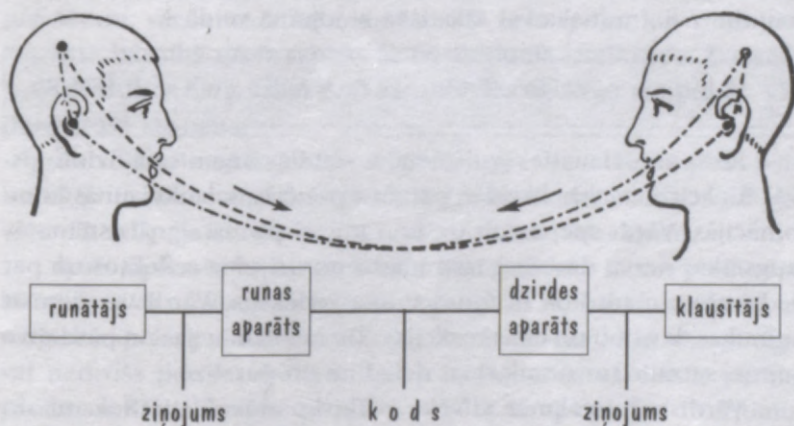
Bet vai normāli attīstītam cilvēkam pilnīgā izolācijā no citiem cilvēkiem saglabātos runa un prāts? Fakti liecina, ka ilgstošas izolācijas apstākļos cilvēks runu un apziņu nevar zaudēt, ja vien nav notikušas patoloģiskas izmaiņas smadzeņu darbībā. Tātad cilvēciskošanās ir neatgriezenisks process.

Cita angļu rakstnieka Daniela Defo (1660—1731) izdomātais Robinsons Kruzo savā piespiedu vientuļajā dzīvē uz salas jūt nevaldāmas ilgas pēc citiem cilvēkiem, ar ko varētu sarunāties. Pēc 25 vienatnības gadiem šāda iespēja arī rodas ar Piektdieņa ierašanos. Nu viņiem abiem vajag sazināties, saprasties, atrast kopīgu valodu, lai dzīvotu un darbotos kopā. Robinsons māca

Piektdienim angļu valodu, kurš, savukārt, ir priecīgs, kad izdodas saprast saimnieku vai izskaidrot viņam savas domas. Kāpēc viņi neiztiec tikai ar neverbāliem sazināšanās līdzekļiem kā satikšanās sākumā? Padomājiet par to!

Tikko pieminētais gadījums atbilst minimāliem sazināšanās nosacījumiem: ir runātājs un klausītājs, ir ko teikt (informācija jeb ziņojums), vajadzīgs tikai abiem sarunas partneriem kopīgs ziņojuma «ietērps» — valoda.

Ziņojuma «ietērpu», par ko vienojušies sazināšanās dalībnieki, zinātnē sauc par **kodu**. Informāciju jeb ziņojumu var kodēt dažādos veidos. Skaņas ir viens no tiem, bet burti, savukārt, ir skaņu kodi.



Cilvēki informāciju uztver ar ausīm (akustiski), ar acīm (optiski) un ar citiem maņu orgāniem. Sabiedrībā tiek lietoti **akustiski sazināšanās līdzekļi**, piemēram, dabiskā skaņu valoda, svilpieni pirmatnējās sabiedrībās, «bungu valoda» Āfrikā, Centrālamerikā un Dienvidamerikā, Polinēzijā, klauvējienu «valoda» ieslodzījuma vietās u. tml. Vēl vairāk ir **optisku sazināšanās līdzekļu**, piemēram, dabiskā valoda rakstos, žestu valoda, zīmējumi un fotogrāfijas, shēmas, kartes, signalizācija ar dūmiem, karodziņiem, burām u. tml.

Akustisku informācijas nodošanu tehniski nodrošina telefons un radio, bet optisku un akustisku — televīzija, kino un video.

Valoda ir galvenais sazināšanās līdzeklis sabiedrībā.

No pārējiem sazināšanās līdzekļiem valoda atšķiras ar vairākām būtiskām pazīmēm.

Pirmkārt, valoda ir ne tikai sazināšanās līdzeklis, bet arī īstenības atspoguļošanas, izziņas, domāšanas līdzeklis.

Otrkārt, pārējie kodi ir radīti uz valodas pamata, valoda ir primāra, piemēram, luksofora sarkanais gaismas signāls izsaka — *stāviet!*, zaļais — *ejiet!* vai *brauciet!*, dzeltenais — *gaidiet!*

Kods

Akustiskie sazināšanās līdzekļi

Optiskie sazināšanās līdzekļi

Ietekmēšana

*Neteic manim vārdu
daudz,—
Kas gan man no
vārdiem tiek?
Teic man dažus labus
vārdus,
Teic man dažus saules
vārdus,
Kas man visu milēt liek.*

KÄRLIS SKALBE

Retorika

Treškārt, valoda ir universāls sazināšanās līdzeklis, cilvēks un sabiedrība to izmanto visās savas darbības jomās, pārējo kodu lietošana ir ierobežota noteiktā sfērā, piemēram, uz jūras, ieslodzījuma vietās u. tml.

Ceturtkārt, valoda ir cilvēces attīstības rezultāts, paaudžu un laikmetu veidojums, kas joprojām funkcionējot attīstās, turpretī pārējie kodi ir viena vai vairāku cilvēku radīti un pastāv sākotnēji dotajā veidā.

Cilvēku saskarsmes ceļi un veidi ir dažādi un ļoti sarežģīti. Tie ir gan ekonomiski, gan politiski, gan ideoloģiski, gan pedagoģiski, gan mākslinieciski. Taču saskarsme parasti notiek ar valodu, t. i., mutiska vai rakstiska ziņojuma veidā.

Valoda ir spēcīgs cilvēku ietekmēšanas līdzeklis.

Runa var ielauzties pat šķietami stabilās organisma fizioloģiskās funkcijās, var tās likvidēt, pārvērst pretējās, sajaukt jaunās kombinācijās. Vārdi spēj atcelt to, ko radījusi pirmā signālsistēma — augstākās nervu darbības izstrādātos nosacījuma refleksus un pat iedzimtos, mantotos beznosacījuma refleksus. Vārdi var izraisīt mīmikas, kustību un citas reakcijas. Tie rada emocijas un pārdzīvojumu: satrauc un nomierina, dziedina un paralizē.

Vārdi var ietekmēt cilvēka psihisko stāvokli, attieksmi un uzvedību neatkarīgi no viņa gribas vai pat pret to. Sociālajā psiholoģijā šādu iedarbību sauc par iedvešanu. Ikdienas valodā parasti ar to saprot medicīnisko iedvešanu (hipnotiskajā vai dabiskajā miegā, arī nomoda stāvoklī).

Jebkura kādam vai kādiem veltīta runa ir iedvešana (plašā nozīmē).

Runātājs vēlas, lai viņa vārdi klausītājam rada tāds pašus priekšstatus, tēlus un sajūtas. Taču jau kopš bērna vecuma iedvešana sastop klausītājā vairāk vai mazāk kritisku attieksmi pret vārdiem, to salīdzināšanu ar savu pieredzi. Praksē arvien pastāv tāda vai citāda piesardzība vai neuzticība, un iedvešana ir saistīta ar pārliecināšanu, izskaidrošanu un ietekmēšanu.

Cilvēku, kas pārvalda runas mākslu, sauc par oratoru (latīņu *orare* 'runāt'). Senajā Grieķijā 3. un 2. gs. p. m. ē. un Romā 1. gs. izveidojās īpaša zinātne par oratora mākslu — **retorika**. Izcilie antīkās pasaules oratori ir Dēmostens un Cicerons, bet retorikas teorētiķi — Aristotelis un Cicerons.

Vārda mākslas meistari — oratori, rakstnieki, dzejnieki, publicisti — prot izmantot valodas spēku, lai ļaudis rosinātu domas, modinātu izjūtas un gribu.

Arī pedagogiem, mediķiem, politiķiem, juristiem, garīdzniekiem, skatuves māksliniekiem un vēl citu profesiju pārstāvjiem ir ļoti svarīga prasme lietot valodu kā ietekmēšanas līdzekli. Tā ir nepieciešama arī ikvienam cilvēkam viņa ikdienas dzīvē, jo, kā ir teicis Jānis Peters, *ar vārdu var dībināt pili un pierunāt tumsu, lai spīd.*

Visu laikmetu karu vēsturē liela loma ir bijusi kaujas saukļiem, piemēram, *urrā!*. Spēcīgs kairinātājs var būt paša cilvēka vārds, piemēram, stadionā publika uzmundrina sportistu, saucot viņa vārdu, tas cīnītāju tonizē un ierosina noteiktu smadzeņu centru darbību.

Vārds spēj daļēji vai pilnīgi apslāpēt darbību attiecīgā brīdī, piemēram, vārda *nedrīkst* iedarbībai ir liels spēks, kas veidojies jau agrā bērnībā un ir saistīts ar nosodījuma izteikšanu. Dažkārt nosodījumam tiek izmantots arī brīdinoši pacelts pirksts vai pārmetošs skatiens.

Iedvešana var būt vērsta arī pašam pret sevi. Personības psiholoģijā ir pazīstama pašiedvesma (pašuzmundrināšana, pašpāvēle, kā arī pašaizglēģšana) ar iekšējas runas līdzekļiem.

Īpaši jāpiemin **buramie vārdi**, kuriem senos laikos piedēvēja burvju spēku un kurus lietoja, lai pasargātos no ļauna, lai izsauktu maģisku spēku palīdzību situācijās, kurās cilvēks jutās bezspēcīgs vai nedrošs par rezultātiem. Latviešu buramos vārdus ir pētījis profesors Kārlis Straubergs (1890—1962) un aprakstījis divsējumu darbā (R., 1939, 1941). Burvestības Latvju dainās ir pētījusi Monreālas universitātes psiholoģijas profesore, arī folkloriste un literatūrzinātniece Vaira Vīķe-Freiberga (dzim. 1937). Viņa atzīst, ka buramo vārdu tēlainība ir rūpīgi izraudzīta un saistīta ar vārdu psiholoģiski efektīvas iedarbības spēku. V. Vīķe-Freiberga, piemēram, analizē divas četrindes, kas skaitītas, lai nesāpētu kunga vai vagara sitieni:

Piecas priedes, piecas egles,
Pieci jauni ozoliņi;
Vārtu stabs, durvju eņģes,
Tie ir mani sāpju vārdi.

Ai jūs manas mīlās miesas,
Pārvēršaties pakulās!
Lai tu siti, lai tu duri
Kā pakulu kodaļā.

LD 55371

Pirmās četrindes vārdi rada redzes iztēlē priekšmetus, kuriem raksturīgs cietums, kokainums un stīvums. Iztēlē uzburtie konkrēti vizuālie priekšstati rada asociācijas, kas iedveš stiprumu, izturību,

Buramie vārdi

Buramo vārdu tēlainība ir rūpīgi izraudzīta un saistīta ar vārdu psiholoģiski efektīvas iedarbības spēku.

**Kultūras
veidošana,
iemiešana un
apgūšana**

stingrumu. Otrā četrīndē uzbur citādu ainu: pakulu kodaļu nevar sasist tieši tāpēc, ka tā ir mīksta un elastīga. Vārdi liek cietējam iedomāties savas miesas it kā pārvēršamies pakulās un mazāk ciest no sitieniem. Ir pierādīts, ka jebkuras sāpju izjūtas līmenis ir cieši saistīts ar cietēja nostāju pret sāpēm.

Šos buramos vārdus nevar uzskatīt par aklas tumsonības vai mānīcības paraugiem. Tie pievērš uzmanību vēlamajam rezultātam, tā izceļot pozitīvas jūtas, turpretī mānīcīgās ierāžas koncentrē uzmanību uz to, no kā ir jāizvairās, tās rada koncentrēšanos uz bailēm un negatīvām jūtām. Baltās maģijas vārdi vedina domāt tikai par mērķi, gluži kā Raiņa lugā «Zelta zirgs» Baltais tēvs to māca Antiņam, lai tas spētu uzjāt stikla kalnā.

**Valoda ir kultūras veidošanas, iemiesošanas un
apgūšanas līdzeklis (un arī rezultāts).**

Bet kas ir kultūra?

Franču sociologs Abrams Mols jau sešdesmitajos gados bija saskaitījis apmēram 250 atšķirīgas šī ietilpīgā jēdziena definīcijas. Tajās atspoguļojas dažādu laiku vērtību orientācija un meklējumi.

Pievienosimies mūsdienās izplatītai izpratnei!

Kultūra (latīņu *cultura* 'kopšana', 'apstrādāšana') ir cilvēka un sabiedrības radoša un pārveidojoša darbība, kā arī tās rezultāti, kuros apkopota un iemiesota sabiedrības pieredze un kuri raksturo sabiedrības vēsturiskās attīstības pakāpi.

Sākotnēji kultūras jēdzienu attiecināja uz zemes kopšanu, bet vēlāk — arī uz cilvēku garīgo spēju izkopšanu un atbilstību cilvēcības ideāliem. Tādējādi veidojās **materiālā kultūra un garīgā kultūra**.

Atšķirībā no dabas kultūru ir radījis cilvēks pats kā sociāla būtne atbilstoši savām vajadzībām un ideāliem. Tādējādi kultūra ir sociālo vērtību un normu apguves un lietojuma pakāpe (politiskā, tikumiskā, domāšanas, jūtu, valodas, sadzīves u. tml. kultūra). Kultūra ir arī sabiedrības vēsturiskā pieredze un atmiņa.

«Paaudzes aiziet viena pēc otras, bet katras paaudzes dzīves rezultāti paliek valodā — mantojumā pēctečiem. Dzimtā vārda klētīs viena paaudze pēc otras nogulda dziļu dvēseles pārdzīvojumu, vēsturisko notikumu, ticējumu un uzskatu augļus, pārciestās bēdas un prieku, visu savu garīgo dzīvi tautas saudzīgi glabā

dzimtajā valodā,» tā tēlaini kultūras un valodas attieksmes raksturojis pagājušā gadsimta izcilais krievu pedagogs Konstantīns Ušinskis (1824—1871).

Centrālās valodas vienības — vārdi un arī nedalāmie, tēlainie, tautai īpatnējie vārdu savienojumi jeb frazeoloģismi — nosauc objektīvās un subjektīvās īstenības izpausmes, nostiprina izziņas rezultātus, pauž un veido domas, jūtas un gribu, tautai raksturīgo pasaules skatījumu. Īpašas uzmanības vērti ir vārdi, kuri nosauc kādas tautas kultūrai specifiskus jēdzienus un kuri nav tulkojami citās valodās, piemēram, latviskai kultūrvidei raksturīgo lietu, ideju un simbolu nosaukumi (*meitas vainadziņš* 'gods, tikums', *sakta, kokle, jāņuzāles, sklandrausis, skābputra* u. tml.), historismi un arhaismi (*burtnieks, vagars* u. tml.), folklorismi (*āre* 'labi iekopta zeme', *bandas* 'zeme, kas ierādīta kalpam algas vietā' u. tml.), latviski frazeoloģismi (*strēbt karstu putru, izskrien kā vilks caur Rīgu, līst kā pa Jāņiem* u. tml.). Spilgti kultūras liecinieki ir īpašvārdi: vietvārdi, personvārdi u. c.

Tradīcijas, paradumi, tikumi, gaume un attieksme pret vērtībām tiek pausta valodā un apgūta ar valodu. Arī literatūras, zinātnes, tiesību, politikas un ideoloģijas veidošanās un pastāvēšanas pamats ir valoda. Rainis šo patiesību paudis, apgalvojot, ka «valoda ir kultūras baseins». Bez tam tā ir arī kultūras apgūšanas līdzeklis. «.. bez tās mēs ne ko dodam, ne ko ņemam..»

Kultūra pēc cilmes un izpausmēm ir saistīta ar noteiktu vietu, laiku, etnosu un valodu. Katra valoda ap tautu, kam tā pieder, it kā apvelk loku. Tā ietver sevī tautas priekšstatu veidu un jēdzienu tīklu, noteiktu pasaules skatījumu.

Nosaucot parādību vārdā, dažādas tautas var pievērst uzmanību atšķirīgām tās pazīmēm. Tādējādi rodas atšķirīgi jēdzieni un tēli. Zenta Mauriņa savās bērniņas atmiņās atceras, kā tēvs viņai mācījis puķu un koku nosaukumus latīniski, latviski, krieviski un vāciski: *Latvietis, sirmvecāis arājs, pirmo pavasara puķi sauc par pieneni, kareivīgais vācietis par lauvaszobu* (der Löwenzahn), *un.. krievs neievēro nedz tās pienaino stobru, nedz arī tās zobainās lapas, bet fantastisko, viegli aizpūšamo sēklinīcu un tādēļ to nosaucis par aizpūšamo puķi* (одуванчик).

Atšķirīgie jēdzieni un tēli katrs savā veidā virza uztveri, izraisa citādas asociācijas, nosaka tēlaino domāšanu un vārdu izmantojumu. Latviešiem parastais simbolu pāris *ozols* kā spēka un vīrišķības, bet *liepa* kā maiguma un sievišķības iemiesojums vāciešiem var šķist dīvains, jo vācu valodā ozolu nosauc sieviešu dzimtes vārds (*die Eiche*).

Pirmkārt, kultūra iemiesojas un atspoguļojas valodā.

Otrkārt, valoda ir kultūras veidošanās un pastāvēšanas pamats, kā arī tās apgūšanas līdzeklis.

Treškārt, valoda pati ir būtiska kultūras sastāvdaļa, kura organizē cilvēka un tautas pasaules uztveri.

*Valoda it kā līdzinās
logam, caur kuru mēs
uztveram pasauli,
bet par šī loga rūtīm ir
kļuvušas valodas
vienības, normas un
gadu tūkstošu
tradīcijas.*

Valoda sakārto reālās īstenības plūsmu, līdz ar to ietekmējot pasaules uztveri, domāšanu, rīcību un kultūru. Piemēram, Eiropas valodām raksturīgā trīs laiku sistēma (pagātne — tagadne — nākotne) ir ietekmējusi eiropiešu priekšstatus par laiku kā vienādu nogriežņu rindu, kas līdzīga bezgalīgam lineālam. Priekšstatu par nākotni eiropieši veido uz pagātnes pamata, būdami pārliecināti, ka nākotnē laiks ritēs tādā pašā ātrumā kā pagātnē, un pēc tās parauga izstrādā kalendāru, budžetu, programmas utt., arī cenšas arvien precīzāk fiksēt un izmērīt laiku dienasgrāmatās, grāmatvedības uzskaitēs, hronikās, pierakstos, pulksteņmehānismos.

Kā raksta Amerikas indiāņu valodu un kultūru pētnieks Bendžamens Lī Vorfs (1897—1941), pavisam citādi tas ir hopu valodā, domāšanā un kultūrā. Darbības vārdam šai valodā nav laika formu, bet ir apstiprinājuma forma, kas atbilst mūsu pagātnei un tagadnei, un iespējamības forma, kas atbilst nākotnei. Hopiem svešs un grūti saprotams ir lineārais priekšstats par laiku. Toties nākotnes notikums tiek sagatavots iekšēji (ar lūgšanām) un ārēji, piemēram, ar īpašu ēdienu, ar deju, ar ceremoniju, par to tiek paziņots, un tas tiek īstenots dzīvē.

Svešas valodas apguvi var salīdzināt ar jauna viedokļa apguvi līdzšinējā pasaules skatījumā. Bet, tā kā cilvēks vairāk vai mazāk pārnes svešajā valodā savu pasaules skatījumu, jaunā viedokļa apguve netiek izjusta pilnīgi.

Valoda — etniskās kopības pazīme

*Etniskās kopības
tapšanā, veidošanā,
pastāvēšanā un
stiprināšanā valodai ir
būtiska nozīme. Tā
spilgtāk par citām
pazīmēm rāda etniskās
kopības savdabību un
atšķir to no pārējiem
etnosiem.*

19. gs. pēdējā ceturksnī, iebilstot pret naturālismu valodniecībā, radās mācība par valodu kā indivīda psihofizioloģisku darbību un psiholoģisma virziens.

Tā kā cilvēks no dzimšanas pieder pie kādas tautas un vienas tautas indivīdos izpaužas tās fiziskā un garīgā organizācija, indivīda psiholoģija tika papildināta ar tautas psiholoģiju. «Valoda ir tautas gara pašapziņa, pasaules uzskats un loģika,» atzina vācu valodnieks Heimanis Šteintāls (1823—1899).

Psiholoģisma virziena zinātnieki saprata, ka, pirmkārt, valoda īsti eksistē tikai indivīdā, līdz ar to visas pārmaiņas valodas dzīvē var nākt tikai no runātājiem indivīdiem, otrkārt, cilvēka psihiskā un fiziskā darbība, apgūstot no senčiem valodu, atkārtojot un pārveidojot apziņas uztvertos skaniskos tēlus, saglabā savu būtību visos laikos. Tātad psiholoģisms raksturoja valodu gan kā indivīduāli psiholoģisku, gan kā kultūrvēsturisku parādību.

Vēlāk, 19. gs. beigās, valodnieki vairāk sāka apzināties valodas sociāli psiholoģisko raksturu — tās sabiedrisko dabu un nosacītību.

Valoda ir etnosa (cilts, tautības, nācijas) svarīgākā pazīme.

Etnoss (grieķu *etnos* 'tauta') ir vēsturiski izveidojies noturīgs cilvēku sociālās grupēšanās veids, galvenokārt pēc kopīgas valodas, psihiskās struktūras un teritorijas.

Galvenā etniskā kopība pagātnē bija cilts, tagad ir tautība un nācija. Tauta pastāv kā kāda no šīm kopībām, piemēram, latvieši ir nācija, libieši — tautība.

Jāpiebilst, ka ar vārdu *tauta* mēdz nosaukt:

1) valsts pilsoņu kopumu, piemēram, Latvijas tautu 20. gs. beigās veido Latvijas pilsoņu kopums: latvieši, libieši, krievi, baltkrievi, ukraiņi, poļi, lietuvieši, ebreji, čigāni u. c., kas dzīvo Latvijā,

2) etnisku kopību (nāciju vai tautību), piemēram, latviešu tautu, kas ir 56,49% (1996) no Latvijas tautas.

Katru sociāletnisku kopību — tautu šī vārda 2. nozīmē — vieno valoda.

Latvieši un lietuvieši saglabāja savu valodu un kultūru cauri vācu jūga gadsimtiem (13.—20. gs.), diemžēl senprūši 17. gadsimtā tika pārvācoti, zaudēja savu valodu un beidza pastāvēt kā etniska kopība.

Tautai un valodai ir kopīgs liktenis. Līdz ar tautas bojāeju mirst arī tās valoda. Tas notiek arī tad, ja tauta sāk lietot citu valodu, piemēram, senprūši, un tad, ja no kādas valodas, piemēram, latīņu, attīstās citas jaunas valodas.

Mirušās valodās vairs nerunā, tās pazīst tikai pēc rakstu pieminekļiem, piemēram, hetu valoda, sanskrits, vai arī tās tiek lietotas kādā īpašā nozarē vai sfērā, piemēram, latīņu valoda medicīnā, vairāku zinātņu terminoloģijā, katoļu baznīcā un kā viena no Vatikāna oficiālajām valodām.

Senitāļu cilts — latīņi — dzīvoja Latijā (Itālijas vidienē) un kopā ar sabīņu ciltīm bija Romas dibinātāji. Latīņu valodas senākie rakstu pieminekļi ir no 7.—6. gs. p. m. ē. Par Romas impērijas valsts valodu tā kļuva 3. gadsimtā p. m. ē. Uz tautas latīņu valodas pamata 6.—8. gadsimtā attīstījās romāņu valodas (itāliešu, spāņu, portugāļu, franču, rumāņu u. c.), un latīņu valoda beidza pastāvēt kā dzīva valoda. Taču viduslaikos tā kļuva par Rietumeiropas tautu sazināšanās valodu diplomātijā, tieslietās, zinātnē, universitātēs, baznīcā un literatūrā. No 16. gadsimta latīņu valodas vietu arī šajās jomās ieņēma nacionālās valodas.

Neviena cilvēku kopība nevar radīt ne materiālās, ne garīgās vērtības, ja tai nav kopīgas valodas.

Etnoss

Valodai ir vēl lielāka nozīme nekā dzimtenei. Zaudējusi dzimteni, tauta var rast sev jaunu. Bet, zaudējusi valodu, tauta to vairs nevar atgūt un beidz pastāvēt kā tauta.

KONSTANTĪNS UŠINSKIS

Mirušās valodas

Nācija un valoda

Katrai nācijai ir sava valoda. Taču tas nenozīmē, ka nacionālo valodu skaits ir vienāds ar nāciju skaitu. Ir iespējamās trejādas attieksmes starp nāciju un valodu.

1. Nācijai ir sava valoda, vienīgā un neatkārtojamā, tā ir radusies uz tautības valodas pamata, dialektiem koncentrējoties, kā, piemēram, latviešu valoda.
2. Vienu un to pašu valodu izmanto vairākas nācijas. Angļu valoda ir kļuvusi par angļu, ziemeļamerikāņu, anglokanādiešu, austrāliešu un jaunzēlandiešu nācijas valodu. Vācu valoda ir nacionālā valoda ne tikai vāciešiem, bet arī austriešiem un vācšveiciešiem. Spāņu valodu par nacionālo valodu izmanto vairāk nekā 20 nācijas Latīņamerikā, bet arābu valodu — vairākas arābu nācijas.

Valoda, kas kopēja divām vai vairākām nācijām, katras lietojumā iegūst savas īpatnības, veidojas atšķirīgas valodas normas, piemēram, tā ir radies angļu valodas britu variants un amerikāņu variants.

3. Nacionālās valodas uzdevumus nācija ir uzticējusi vairākām valodām, vai nu sadalot to starpā teritoriju, vai uzdevumus. Piemēram, norvēģiem kopš 1885. gada ir divi norvēģu valodas varianti, divas oficiālas rakstu valodas (*nynorsk* un *bokmål*).

Taču šādas un līdzīgas situācijas nenoliedz etnosa un valodas vienību, nemazina valodas lomu etniskas kopības pastāvēšanā un attīstībā.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI

1. Kura no pieminētajām valodas būtības izpratnēm, jūsuprāt, ir vistuvāk patiesībai?
2. Uzrakstiet savu atbildi uz jautājumu *Kas ir valoda?*, mēģiniet atbildot izvairīties no vienkāršības!
3. Raksturojiet valodas galvenās funkcijas mācību procesā un to savstarpējo sakaru!
4. Kā jums izdodas «ietēpt vārdos savu pasauli»? Kādā veidā jūs kopjat šo spēju?
5. Kādus uzdevumus valoda veic masu informācijas līdzekļos?
6. Raksturojiet valodas un kultūras attieksmes! Kā jūs saprotat Raiņa vārdus *Valoda ir kultūras baseins?*

MĀCĪBU GRĀMATAS

1. *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968, 12.—20. lpp.
2. *Reformatskis A.* Ievads valodniecībā. — R., 1975, 11.—20. lpp.

IETEICAMĀ LITERATŪRA

1. *Andersens Ē. S.* Ietēpt vārdos savu pasauli / Tulk. no dāņu val. — R., 1995.
2. *Druvieta I.* Valoda un etnoss. — R., 1990.
3. *Morozovs V.* Emociju valoda dzīvnieku un cilvēka pasaulē / Tulk. no krievu val. — R., 1987.
4. *Pīzs A.* Ķermeņa valoda / Tulk. no angļu val. — R., 1995.
5. *Rūķe-Draviņa V.* Kad ar vārdiem nepietiek. — Karogs, 1989, 4., 5. nr.
6. *Viņģotskis Ļ.* Doma un vārds. — Zinātne un Tehnika, 1977, 6. nr., 29.—33. lpp.
7. *Viķe-Freiberga V.* Vārda vara: buramie vārdi un burvestība Dainās / Krāj. Dzintara kalnā. — R., 1993, 66.—87. lpp.
8. *Леонтьев А. А.* Что такое язык? — М., 1976.
9. *Фолсом Ф.* Книга о языке / Tulk. no angļu val. — М., 1974, с. 7—37.

Kāda ir valoda jeb Valodas raksturs

Daudzas tautas valodu un galveno runas orgānu — mēli — nosauc vienādi: grieķi — *glossa*, latīņi — *lingua*, krievi — *язык* u. c. Arī latvieši senāk lietoja un sarunvalodā dažkārt joprojām lieto vārdu *mēle* ar nozīmi 'valoda' — saka, piemēram, *tas ir svešā mēlē*. Šajā sakarā atceramies kādu sengrieķu fabulu meistara Ēzopa (dzīvojis ap 6. gs. p. m. ē.) piedzīvojumu.

Ēzops bija filozofa Ksanta vergs, un reiz saimnieks viņam lika pagatavot pusdienām to labāko un skaistāko, kas vien ir pasaulē. Ēzops sapirka cūku mēles un sagatavoja tās dažādos veidos. Kad viesi un Ksants bija neapmierināti, Ēzops atbildēja: «Kas gan pasaulē ir vēl labāks un skaistāks par mēli? Mēle ir pamatā jebkurai filozofijai, jebkurai izglītībai. Bez mēles nekas nenotiek, bez tās mēs ne ko dodam, ne ko ņemam, ne ko pārkam. Bez mēles valstī nav domājama kārtība, nav iespējami likumi un rīkojumi. Bet, ja visas dzīves pamatā ir mēle, tad par to nekas labāks nevar būt».

Otrā rītā Ksants saniknots Ēzopam deva rīkojumu: «Tā kā tu itin visu, ko tev saka, apgriez otrādi, tad aizej uz tirgu un nopērc visu to riebīgāko un draņķīgāko, kas vien ir pasaulē!» Ēzops atkal aizgāja uz miesnieka bodi, nopirka cūku mēles un, pārnācis mājās, atkal tās pagatavoja pusdienām un atkal saņēma rājienu no Ksanta. Šoreiz Ēzops atbildēja: «Bet kas gan ir vēl riebīgāks par mēli? Mēles dēļ rodas naids, dzimst intrigas, domstarpības, nenovīdība, ķildas, kari. Vai tad pasaulē var vēl kas sliktāks un riebīgāks būt par mēli?»

Valoda kā pretstatu vienība

Valoda ir vairāku pretstatu vienība. Pirmais to dziļi izprata un dialektiski smalki apcerēja Vilhelms Humbolts. Ar viņa domām vērts iepazīties, tāpēc pretstatu pāru apskatā izmantosim galvenokārt dižā vācu domātāja atziņas.

Valodas iekšējo pusi veido psihiskie procesi un to rezultāti runātāja un klausītāja apziņā (piemēram, idejas, jēdzieni, spriedumi, slēdzieni), arī valodas iekšējā forma, nozīmes, runas veidošanas likumi, akustiskie tēli u. c., kas pastāv katra tās lietotāja un

Iekšējais un
ārējais vienībā

**Ideālais
un materiālais
vienībā.
Valodas zīme**

Zīmes

*Pats par sevi vārds nav
nedz labs, nedz slikts,
nedz skaists, nedz
neglīts, nedz godīgs,
nedz arī nepatiess.
Ļauns nav pat vārds
«ļauns», tāpat kā skaists
nav tikai vārds «skaists».
Vienīgi mēs, tos izrunājot,
uzrakstot un iedvešot
tiem dzīvību, liekam
tiem kļūt tādiem
jebšu citādiem.*

LEONS BRIEDIS

visas tautas apziņā. Valodas ārējo pusi rada valodas skaņas, tās ir artikulācijas rezultāts un nozīmju izteicējas.

Bet kā ir ar kurlmēmajiem cilvēkiem? Uztvere caur ausi viņiem ir neiespējama, taču viņi saprot runāto pēc runas orgānu kustībām un pēc raksta. Savukārt domu izteikšanai kurlmēmie izmanto citu matēriju, piemēram, žestus, ne valodas īsto vielu — skaņas.

No pašiem pirmsākumiem valodas tapšanas process ir sintēze, kurā, saistot idejas ar skaņas matēriju, rodas jauna parādība. Šajā ziņā valoda atgādina mākslu: arī tēlnieks vai gleznotājs apvieno ideju ar vielu.

Valodas viela ir noteiktā veidā organizēta skaņas matērija, kurai runātāji «uzticējuši» izteikt un atšķirt nozīmes. Skaņu komplekss tikai ar runātāju kolektīva «piešķirtu» nozīmi un uzdevumu kļūst par valodas elementu.

Materiālus elementus, kas saskaņā ar norunu apzīmē kaut ko ārpus tiem, sauc par **zīmēm**. Tās ir divpusējas vienības: materiālas un ideālas.

Cilvēki izmanto daudz dažādu zīmju: signālus, simbolus, valodas zīmes u. c. Zvans skolā ir signāls, tā nozīmi nosaka situācija: ja zvans atskan pirms stundas, tas nozīmē aicinājumu uz klasi, ja zvans atskan stundas beigās, tad ziņo par starpbrīža sākumu. Zvans ar tām pašām fizikālajām īpašībām, atskanot dzīvoklī, parasti signalizē par kāda atnākšanu. Turpretī simbols ir no situācijas neatkarīga zīme, tas ir motivēts (ar vismaz daļēju dabisku sakaru starp zīmes pusēm), arī tēlainis. Piemēram, latviešiem ozols ir spēka un vīrišķības simbols, bet liepa simbolizē sievieti un sievišķību. Sarežģīti valsts simboli ir ģerboņi un karogi.

Zīmes aplūko speciāla zinātnes nozare — semiotika (grieķu *sēma* 'zīme').

Īpašs zīmju veids ir valodas zīmes. Galvenā no tām ir vārds — sabiedriski nostiprinājusies skanējuma un nozīmes vienība. Izskaidrētā nozīme parasti neietekmē skaņu kompleksa izvēli, piemēram, jēdziens 'meita' nenasaka tā skanisko izteiksmi vārdā. Ja tā būtu, tad vienu jēdzienu visās valodās izteiktu vienādi.

Pirmatnīgi un tiešā nozīmē lietoti vārdi ir nemotivēti. Turpretī atvasināti un salikti vārdi, kā arī vārdi ar pārnestu nozīmi ir daļēji motivēti, jo tos var izskaidrot ar pirmatnīgiem vārdiem un ar tiešā nozīmē lietotiem vārdiem, piemēram, skaitļa vārdu *divdesmit* izskaidro vārdi *divi desmiti*, bet vārdu *acs* savienojumā *gredzens ar lielu aci* izskaidro līdzība ar cilvēka aci. Dabiski motivēti ir tikai vārdi, kuri atdarina skaņas, piemēram, *ku-ku!*, krievu valodā *кुकучка, ņaudēt, blāķš!, blišķēt* u. tml.

Tā kā valodas zīmes puses nesaista dabiska motivācija, ir nepieciešama sabiedriska vienošanās, lai saglabātu zīmes stabilitāti un lietošanas tradīcijas noteiktā laika periodā, lai panāktu sapraša-

nos starp zīmju lietotājiem. To nodrošina vienādas asociācijas, kas saista zīmes abas puses vienas valodas lietotāju apziņā. Materiālā skaņu ietērpā runātājs «ieliek» savas idejas, bet skaņu signāli klausītāja smadzenēs ierosina domas, kas vairāk vai mazāk atbilst runātāja paustajām domām. Skaņu un nozīmes attiecības dabiskajās valodās dažkārt nav vienkāršas un skaidras. Piemēram, vienu nozīmi var ietērt dažādos skaņu kompleksos, un tā rodas sinonīmi, bet citreiz viens skaņu komplekss var izteikt dažādas, tālākas vai tuvākas nozīmes, un tā ir radušies homonīmi vai daudznozīmīgi vārdi. Šī skaņu un nozīmes asimetrija sazināšanos daudz netraucē, jo skanējuma konkrēto nozīmi var atklāt runas situācija, intonācija, valodas vienību novietojums, secība un citas pazīmes.

Valoda kopumā, būdama par starpnieci starp cilvēku un ār pasauli un arī starp cilvēkiem pašiem, zīmēs saista viņa domu pasauli ar skaņu matēriju.

Skaniskas, artikulētas valodas zīmes var aizstāt arī ar citām zīmēm, piemēram, ar rakstu zīmēm (par to plašāk lasiet nodaļā par rakstību).

Valodas individualitāti ik reizi apliecina runājošais cilvēks. Kā teicis V. Humbolts, «valoda pieder man, tāpēc ka es to producēju». Taču jau nākamajā teikumā viņš apgalvo pretējo: «Valoda man nepieder, tāpēc ka es to nevaru producēt citādi, nekā daru..»

Tautai ir viena un tā pati valoda, taču katram tautas pārstāvim tā nav gluži tā pati. Ja ievēro vissmalkākās nianšes, tad jāatzīst, ka ik cilvēkam ir sava valoda.

Valoda ierobežo individu. Sabiedrībā, lai saprotami izteiktu savas domas citiem un lai saprastu citus, katram individam jālieto valoda atbilstoši sabiedriskai norunai tāpat kā visiem citiem. Taču nelielas atšķirības individu runā var būt.

Izzināmā objektīvā realitāte līdzinās laukam, kas jāapstrādā. Katrs cilvēks tuvojas tai savā subjektīvā izziņas un uztveres veidā. Izziņas rezultātus objektivizē valoda: fiksē, nostiprina, attīsta un dod iespēju paziņot citiem. Tai pašā laikā katra cilvēka runa ir subjektīva. Valoda ir pāreja starp subjektivitāti un objektivitāti, starp vienmēr ierobežoto individualitāti un visu sevī ietverošo esamību.

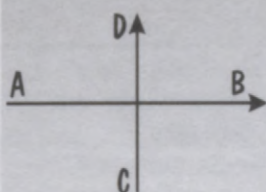
Valoda ir gatavs veidojums un vienlaikus nemitīga darbība. Katra paaudze valodu jau atrod priekšā un izmanto to kā pabeigtu darinājumu. Tai pašā laikā katrs cilvēks un viņa paaudze savā darbībā it kā rada valodu no jauna. V. Humbolts ir atgādinājis: «Pat valodas konservācija ar rakstu ir vienmēr tikai nepilnīgs, mūmijai līdzīgs saglabājums, kurš atkal prasa, lai to atdzīvinātu

**Individuālais un
sabiedriskais
vienībā**

**Subjektīvais un
objektīvais
vienībā**

**Rezultāts un
darbība vienībā.
Sinhronija un
diahronija**

Sinhronija un diahronija



dzīvas runas veidā. Proti, valoda ir intelektuāla darbība, kura mūžīgi atkārtojas un kuras mērķis ir izteikt domu ar artikulētām skaņām.»

Ar nupat pieminēto pretstatu pāri ciešā sakarā ir divi valodas pastāvēšanas un arī apskata aspekti: **sinhronija un diahronija**.

Sinhronija (grieķu *synchronos* 'vienlaicīgs') ir valodas stāvoklis kādā noteiktā laika periodā, bet diahronija (grieķu *dia* 'caur' + *bronos* 'laiks') ir valodas stāvokļu maiņa laika gaitā. Šie abi aspekti ir savstarpēji saistīti un arī zināmā mērā patstāvīgi kā divas krustojošās assis: AB — vienlaicības ass, CD — pēctecības ass.

Valodas lietotājiem sinhroniskais aspekts ir svarīgāks par diahronisko, bet zinātniskajos pētījumos abi aspekti viens otru papildina.

«Valoda iedarbojas uz mums ne tikai kā glezna, kurā saistām un apvienojam vienā veselumā līdzās esošās detaļas, bet vienlaikus, pat galvenokārt, arī kā mūzika, kur kopā ar patlaban skanošo toni vēl dzirdams iepriekšējais un jau ieskanas nākamais,» vēstulē F. Šilleram ir rakstījis Vilhelms Humbolts.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI

- ?
1. Kā jūs saprotat vārdus *Domas ir debesu meitas, vārdi — zemes dēli* un Viljama Šekspīra teikto *Bez domām vārdus pretī neņem debess?*
 2. Sameklējiet un aprakstiet zīmju asimetrijas piemērus latviešu valodas vārdu krājumā: 5 — sinonīmijas, 5 — homonīmijas, 5 — polisēmijas gadījumus!
 3. Ko nozīmē Māras Zālītes par valodu teiktie vārdi
Katra mēle — viņas māte,
Katra dvēsele — viņas tēvs?
- !
4. Kādi pretstati līdzās jau pieminētajiem vēl «sadzīvo» valodā?

Valoda kā zīmju sistēma

Valoda vienmēr un visur ir iekšēji organizēts, savstarpēji saistītu un nosacītu elementu (zīmju) kopums jeb sistēma. Tās galvenā pazīme ir veselums, katrs elements ir tikai tā daļa. Veselais izaug no daļām, un tās pakļaujas veselajam.

Sistēmas izpratne

Valodas sistēmas koncepciju pasaules zinātnei pirmais deva Šveices valodnieks Ferdinands de Sosīrs (1857—1913). Savas atziņas viņš izklāstīja vispārīgās valodniecības lekcijās Ženēvas universitātē no 1907. līdz 1911. gadam. Pēc viņa nāves studenti tās sakārtoja un 1916. gadā izdeva grāmatā. Šai grāmatai ir īpaša nozīme sistēmiskās un semiotiskās pieejas attīstībā ne tikai valodniecībā, bet arī citās zinātnēs.

Ferdinands de Sosīrs mēdza salīdzināt valodu ar šahu. Spēlē figūras vērtību nenosaka materiāls, no kā tā izgatavota, bet gan tās attiecsmes ar citām figūrām un vieta spēlē. Iedomāsimies, ka spēlējot zirdziņš salūst vai pazūd. Tā vietā var izmantot ne tikai citu figūru, bet arī jebkuru priekšmetu, kam nav nekādas līdzības ar zirdziņu, ja vien tam piešķir zirdziņa vērtību un uzdevumus. Pēc Ferdinanda de Sosīra domām zīmes vērtība izriet no tās attiecsmēm ar citām zīmēm, no tā, kas šai zīmei ir apkārt citās zīmēs. Ilustrēsim šo domu ar piemēru. Krievu valodā vārds *мачто* var nozīmēt gan 'eļļa', gan 'sviests'. Ar vienu nozīmi tas atbilst latviešu vārdam *sviests*, taču šo vārdu vērtība katras valodas sistēmā ir atšķirīga: latviešu valodā blakus vārdam *sviests* ir arī vārds *eļļa*, turpretī krievu valodā šo divu jēdzienu nosaukšanai ir viens skaņu komplekss.

Ja notiek pārmaiņas vienā sistēmas zīmē, tad, ļoti iespējams, tās izraisīs pārmaiņas citās zīmēs un visā sistēmā, piemēram, divskaitļa formu izžušana latviešu valodā ir palielinājusi daudzskaitļa formu slodzi un vērtību.

Valoda ir artikulētu skanisku zīmju sistēma, kas radusies un attīstījusies līdz ar cilvēku un sabiedrību, lai veiktu savus uzdevumus.

Gan valodas sakars ar cilvēku un tautu, gan tās sastāvdaļu kopsakars ir tik ciešs, ka valoda darbojas kā nedalāms veselums. Tomēr zinātniskā analizē sistēmas (arī valoda) tiek sadalītas elementos un tiek noskaidrotas to īpašības.

Valodas elementi ir ļoti atšķirīgi gan uzbūves, gan uzdevumu ziņā. Pastāv noteikta elementu **hierarhija**: vienkāršākie veido sarežģītākos un ir to sastāvdaļas. Tādējādi valodas sistēmai ir daudzpakāpju struktūra ar vairākām apakšsistēmām. Ar latviešu valodas galvenajām apakšsistēmām jūs jau esat iepazinušies.

Apakšsistēmu, kas sastāv no viena veida elementiem, kuri savstarpēji nav hierarhiskās attiecsmēs, sauc par **līmeņi**. Cik un kādi līmeņi ir valodas sistēmā?

Ne valodas lietotājs, ne pētnieks valodas sistēmu un tās struktūru tieši novērot nevar. Taču tā atklājas dažādās izpausmēs. Reāli pastāv un ir uztverama runas plūsma. Valodas pratējs to var sadalīt elementos.

Skaņa ir sīkākā valodas vienība. Katras valodas skaņas atrodas noteiktās savstarpējās attiecsmēs. Tās grupējas klasēs (latviešu valodā — patskaņi, līdzskaņi, divskaņi), apakšklasēs (līdzskaņi: lūpeņi, mēleņi u. tml.), pretstatu pāros (balsīgi un nebalsīgi līdzskaņi u. tml.). Skaņas, sekojot cita citai runas plūsmā, var savstarpēji iedarboties un pārmainīties.



Ferdinands de Sosīrs

Valodu, tāpat kā citas sistēmas, raksturo tās

- elementi jeb sastāvdaļas,
- iekšējā kārtība jeb struktūra,
- uzdevumi jeb funkcijas,
- attīstība (pārmaiņas).

Valodas elementi, hierarhija un līmeņi

Skaņa

Vārds

Centrālā valodas vienība ir vārds. Tā ir īsta, divpusēja zīme: skanējuma un nozīmes vienība.

Vārdu formas

Morfēmas

Skaņu kopums to savstarpējās attieksmēs veido **fonētisko līmeni**. To pēti un apraksta valodniecības nozare — **fonētika**.

Centrālā valodas vienība ir **vārds**. Tā ir īsta, divpusēja zīme: skanējuma un nozīmes vienība.

Vārdu krājumā ir dažādas vārdu klases (tematiskas grupas, sinonīmu rindas, vārdšķiras u. tml.). Vārdu krājums ar savu iekšējo kārtību veido **leksikas apakšsistēmu**. To pēti un apraksta **leksikoloģija**.

Vārds ir reizē vienkārša un sarežģīta vienība. Runātājs to atšķir no citām valodas vienībām, jo tas ir relatīvi patstāvīgs. Piemēram, vārdi *attēls, dēls, tēvs, rādīt, interesants* nosauc katrs savu jēdzienu, tiem katram ir sava leksiskā nozīme (vispārināts parādības atspoguļojums apziņā). Taču sarunājoties ar to vien nepietiek, jo klausītājam ir jāzina arī nosaukto parādību savstarpējās attieksmes situācijā. Šajā sakarā ir radušās gramatiskās nozīmes — vispārināts attieksmju atspoguļojums apziņā.

Latviešu valodā un vēl daudzās citās valodās vārds pastāv vairākās **formās**, kurās blakus vārda leksiskajai nozīmei tiek izteiktas arī gramatiskās nozīmes. Piemēram, atbilstoši situācijai varam teikt *Tēvs rāda dēlam interesantu attēlu* vai arī *Dēls rāda tēvam interesantu attēlu*. Iespējams arī *Tēvs rādīja dēlam interesantu attēlu*. Taču varbūt ir jāsaka *Dēls, rādi tēvam interesantos attēlus!*, un tad varēsim teikt — *Dēls rādīs tēvam interesantos attēlus* u. tml.

Kā redzams, gramatiskās nozīmes

- pauž attieksmes starp parādībām reālajā īstenībā, piemēram, locījuma nozīme lietvārda formā rāda, vai nosauktā persona ir darbības veicēja vai adresāts, bet laika nozīme darbības vārda formā rāda nosauktās darbības laiku attieksmē pret runas momentu,
- raksturo arī nosaukto parādību pastāvēšanu, piemēram, skaitļa nozīme lietvārda formā rāda parādības daudzumu,
- rāda attieksmes starp vārdiem teikumā, piemēram, locījuma, skaitļa un dzimtes nozīme īpašības vārda formā raksturo tā attieksmes ar lietvārdu.

Vārda sastāvdaļas ir **morfēmas** — sīkākie nozīmīgie valodas elementi, minimālās divpusējās vienības. Tām ir sava nozīme, kas atklājas tikai vārdā.

Piemēram, vārda formā *rādīja* sakne *rād-* izsaka leksisko nozīmi, piedēklis *-j-* — pagātnes, bet galotne *-a* — 3. personas nozīmi. Tātad morfēmas piedalās vārda formu veidošanā, t. i., gramatisko nozīmju izteikšanā. Bez tam tās aktīvi piedalās arī jaunu vārdu darināšanā. Piemēram, no vārda *dēls* ar piedēkli *-in-* varam darināt jaunu vārdu *dēlinš*, ar piedēkli *pa-* — citu vārdu *padēls*, bet, pievienojot sakni *maz-*, iegūstam vēl vienu vārdu — *mazdēls*.

Morfēmu kopums un vārdu formas veido **morfoloģisko līmeni**, un to pēti un apraksta **morfoloģija**.

No savstarpēji saistītām vārdu formām veidojas **teikums** vai **vārdu savienojums**. Vārdu savienojums nosauc parādības un to attieksmes, piemēram, *interesanti attēli* vai *rāda attēlu dēlam*. Taču teikums izsaka spriedumu (pabeigtu domu) un ļauj sazināties, piemēram, teikums *Tēvs rāda dēlam interesantu attēlu* stāsta par to, ko dara tēvs.

No savstarpēji saistītiem teikumiem veidojas **teksts**. Tas rodas daudzu objektīvu un subjektīvu, iekšēju (valodas) un ārēju (ārpusvalodas) faktoru mijiedarbības rezultātā. Teksts pastāv satura un izteiksmes līdzekļu vienībā. Valodas līdzekļu sastāvu un savstarpējās attieksmes tekstā nosaka valodas sistēma, bet lietošanu regulē valodas norma, kura kā filtrs novērtē valodas līdzekļu atbilstību pastāvošajiem valodas likumiem un sazināšanās procesam. Ļoti lielā mērā teksta veidošanos ietekmē dažādi, arī objektīvi, ārēji faktori: runas mērķis, saturs, situācija, adresāts un citi, kurus pilnībā nav iespējams uzskaitīt. Teksta veidošanās ir atkarīga arī no subjektīviem faktoriem, piemēram, autora vecuma, izglītības, runas kultūras.

Vārdu savienojumi, teikumi, teksts to sistēmiskajos sakaros un attieksmēs veido **sintaktisko līmeni**, to pētī un apraksta **sintakse**.

Katrs līmenis pats ir apakšsistēma ar savu iekšējo kārtību. Līmeņu savstarpējos sakaros un mijiedarbībā pastāv valodas kopīgā sistēma. Jo augstāks līmenis, jo vairāk tam raksturīga caurviju saikne ar citiem līmeņiem. Sintaktiskais līmenis ir ne tikai tieši saistīts ar morfoloģisko (vārdu formu) līmeni, bet arī ar leksisko un fonētisko līmeni, piemēram, vārdu saistāmības un teikuma intonācijas sakarā.

Valodas sistēmas vienības, līmeņus un to hierarhiju var attēlot shematiski, protams, vienkāršojot patieso sarežģītību.

Valodas elementu hierarhija

| Elementi | Līmeņi |
|--|----------------|
| Teksts ↓ Teikumi ↓ Vārdu savienojumi | Sintaktiskais |
| ↓ Vārdu formas ↓ Morfēmas | Morfoloģiskais |
| ↓ Valodas skaņas | Fonētiskais |

Vārdu savienojums
Teikums

Teksts

Starplīmeņi un ārpuslīmeņu parādības

Valodā viss ir savstarpēji saistīts ..

Šis princips, ko pasludināja Ferdinand de Sosīrs, saglabā savu nozīmību arī mūsu laikos .. Taču būtu rupja kļūda, ja šis vispārīgais uzskats novestu pie priekšstata par valodu kā simetrisku un harmonisku konstrukciju.

Vajag tikai izjaukt mēbānismu, un tevi pārņem šausmas, ieraugot nekārtību, kas tajā valda, un tu jautā sev, kā gan tik juceklīgu riteņu sistēmas var radīt saskaņotas kustības.

ŠARLS BALLI

Par līmeņu savstarpējiem sakariem un mijiedarbību liecina arī **starplīmeņi**. Tādi ir, piemēram, **vārddarināšana un frazeoloģija**. To vienības rodas vienā līmenī, bet darbojas jau citā. Vārddarināšanas starplīmenis ir izveidojies starp morfoloģisko un sintaktisko līmeni, no vienas puses, un leksikas apakšsistēmu, no otras puses. Izmantojot morfoloģiskus, sintaktiskus un dažkārt papildus arī fonētiskus līdzekļus, pēc valodā pastāvošiem modeļiem rodas jaunas vārdu krājuma vienības — vārdi.

Valodā ir arī **ārpuslīmeņu parādības**, kuras organizē mazākus elementus lielākos, kā arī palīdz tos atšķirt, piemēram, modeļi jeb paraugi, kategorijas, uzsvars, zilbes intonācija, teikuma intonācija, pauze.

Jebkurā dzīvā valodā ir ne tikai sistēmiskas, bet arī antisistēmiskas tendences un parādības, kā arī citu valodu sistēmu elementi.

Valodas sistēmu ietekmē ļoti daudz savstarpēji saistītu faktoru. Pievērsot uzmanību vieniem, ļoti grūti norobežoties no citiem. Tāpēc šādu sistēmu izziņāšanā un aprakstīšanā izmanto modeļus, kas pievērs uzmanību kādam atsevišķam sistēmas aspektam, bet tie visi kopā pakāpeniski tuvina patiesības atklāsmi.

Mēs iepazīnāties ar valodas sistēmas modeli, kurā galvenā vēriba veltīta tās iekšējai kārtībai jeb struktūrai. Šajā nodaļā pārrunātais liek secināt, ka **valoda ir īpaša, relatīvi patstāvīga un stabila sabiedriska parādība**.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI



1. Kāds sakars pastāv starp valodas zīmes pusēm? Kas par to liecina? Kas izriet no šīs valodas zīmes īpašības?
2. Nosauciet latviešu valodas vārdus, kuri ir dabiski motivēti!
3. Sameklējiet dažus piemērus, kuros atklātos valodas zīmes atšķirīgās vērtības dažādās valodās vai dažādos laikos!
4. Definējiet valodas sistēmas pamatelementus, izmantojot laviešu valodas mācībā iegūtās zināšanas!
5. Izklāstiet vārdos valodas sistēmas shēmas saturu!
6. Noskaidrojiet valodas sistēmas līmeņu un tiem atbilstošo galveno valodniecības nozaru nosaukumu izcelšanos!

IETEICAMĀ LITERATŪRA

1. Broks A. Sistēmas ap mums un mēs sistēmās. — R., 1988, 6.—23. lpp.
2. Humbolts V. Izlase. — R., 1985, 83.—105. lpp.
3. Kļaviņa S. Valoda kā sistēma. — R., 1983, 3.—37. lpp.
4. Kūle M., Kūlis R. Filosofija. — R., 1996, 547.—572. lpp. (24. nodaļa. Valodas filosofiskā izpratne; 25. nodaļa. Ieskats semiotikā)
5. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. / Tulk. no franču val. / Krāj. Труды по языкознанию. — М., 1977, с. 98—132.

Kā un kāpēc mainās valoda jeb Valodas attīstība

Valoda ir atvērta dinamiska sistēma. Tā atrodas nepārtrauktā mijiedarbībā ar apkārtējo vidi un piemērojas apstākļiem. Valodā arvien ienāk jauni elementi un atmirst vecie, vieni elementi tiek aizstāti ar citiem vai pārveidoti. Bet valoda arī mūžīgi tiecas pēc līdzsvara, stabilitātes, lai būtu noderīga, taču nekad to nesasniedz. Tai raksturīgs tikai relatīvs, dinamisks līdzsvars, elastīga stabilitāte.

Valodas attīstības pētīšanā izcils ir Jāņa Endzelīna (1873—1961) ieguldījums. Kaut arī viņa mērķis nebija radīt vispārīgu valodas attīstības teoriju, bagātais J. Endzelīna zinātniskais mantojums, kas radies, rūpīgi un dziļi izpētot daudzu valodu materiālu, dod vērtīgus un mūsdienīgus vispārīgus atzinumus par valodu attīstības cēloņiem, procesiem un likumībām.

Valodas pārmaiņu cēloņi (faktori)

Galvenais valodas pārmaiņu cēlonis ir runātāju vajadzības.

Starp runātāju vajadzībām un valodas resursiem arvien pastāv pretrunas. Attīstoties ekonomikai, politikai, kultūrai un zinātnei, resp., visai sabiedrības dzīvei, kā arī paplašinoties un padziļinoties cilvēka zināšanām par apkārtējo pasauli un sevi, nemitīgi rodas nepieciešamība pēc jaunu parādību un attieksmju nosaukumiem. Cilvēkam attīstoties, arvien ir nepieciešami atbilstošāki, pilnīgāki, izteiksmīgāki valodas līdzekļi domu un visas iekšējās pasaules izteikšanai. No šī, galvenā, faktora ir atkarīgi citi cēloņi (faktori). Starp tiem izšķirami ārējie un iekšējie pārmaiņu cēloņi.

Ārējie cēloņi vai faktori ir parādības, norises un apstākļi ārpus valodas, kuri izraisa un ietekmē pārmaiņas valodā.

Viens no visspēcīgākajiem ārējiem faktoriem ir **valodu kontakti**, arī valodu un dialektu mijiedarbība. Tie ir sarežģīti, daudzpusīgi un daudzveidīgi, un tiem ir dažādas formas: aizgūšana, divvalodība, krustošāns un sajaukšanās u. c.

*Visikdienišķākā
izjūta un visdziļākā
domāšana ir nemierā ar
valodas
nepietiekamību.*

VILHELMS HUMBOLTS

**Valodas pārmaiņu
ārējie cēloņi**

Valodu kontakti

Aizgūvumi var izveidoties
tiešos valodu kontaktos
vai arī ar trešās valodas
starpniecību.

Pievērsīsimies a i z g ū š a n a i. Kāda valoda aizgūst no citas valodas vārdus galvenokārt tādēļ, lai papildinātu savas izteiksmes iespējas. Latviešu leksikā ir vērojama tieša slāvu (krievu, poļu, baltkrievu), vācu, lībiešu, igauņu un leišu valodas ietekme, kā arī netiešs (caur vācu un krievu valodu) angļu, franču, itāliešu valodas iespaids. Ausīm dzirdams un acīm redzams, ka pēdējos gados īpaši aktivizējusies angļu valodas ietekme. Jāpiezīmē arī, ka pašas angļu valodas vārdu krājumā ir ap 70—75% dažāda vecuma un cilmes aizgūvumu. Parasti aizgūtie vārdi piemērojas tās valodas fonētiskajām un gramatiskajām īpašībām, kurā tie ienākuši.

Ar citu valodu ietekmi var izskaidrot arī pārmaiņas gramatikā un fonētikā. Tā, piemēram, J. Endzelīns to, ka latviešu valodas lībiskajās izloksnēs sieviešu dzimtes formas zudušas un aizstātas ar vīriešu dzimtes formām, skaidro ar lībiešu valodas ietekmi. «Latviešu valodas gramatikā» viņš raksta: «Tā kā lībiešu valodā — tāpat kā vispār somu valodās — nav starpības starp gramatisko vīriešu un sieviešu dzimti un tādēļ, piem., jēgumus «viņš» un «viņa» apzīmē ar to pašu vārdu, bija taču ļoti dabiski, ka lībieši, sākdami latviski runāt, arī latviešu valodā pēc lībiešu valodas paraduma sieviešu dzimtes formu vietā lietoja vīriešu dzimtes formas un tād, piem., sacīja ne tikai *mežs ir slapjš*, bet arī *zeme ir slapjš* un formas «viņa» (viensk. nom.) vietā lietoja formu *viņš*.»

Arī pirmās zilbes uzsvāra (akcenta) rašanos latviešu valodā* J. Endzelīns saista ar citu valodu ietekmi: «Tas .. varētu būt sācies gluži spontāni, un tādējādi akcents ir vispirms .. no isām gala zillbēm .. atvilks uz pirmo zilbi, pēc kam pirmās zilbes uzsvāru varēja svešu valodu ietekmē vispārināt. Te jāievēro arī vācu valodas ietekme .., kas gan diezgan maz iespējama, jo senāk to prata pavisam maz latviešu .. Protams, ir iespējama arī pārlatvināto lībiešu ietekme ..»

To, ka salīdzinājumā ar leišu valodu latviešu valoda ir vairāk pārmainījusies, J. Endzelīns skaidro kā valodu kontaktu sekas.

Kontakti ar mītnes zemju valodām ir ietekmējuši arī trimdas latviešu valodu gan rietumos, gan austrumos.

Ārējs valodas pārmaiņu cēlonis var būt **teritoriāli ģeogrāfiskie** valodas pastāvēšanas **apstākļi**. Ar tiem, piemēram, skaidrojams islandiešu valodas savdabīgums, atšķirība no pārējām ziemeļģermāņu valodām un citādi attīstības tempi nekā kontinenta zemju valodām. Islandiešu valodā tikpat kā nav aizgūvumu. Jau izcilais dāņu valodnieks Rasmuss Rasks (1787—1832) sajūsminājās par islandiešu spēju darināt savus jaunvārdus. Stāsta, ka mūsdienu islandieši lasa un saprot sāgas, kas sacerētas pirms aptuveni 8 gadsimtiem. Turpretī vienas teritorijas valodu ilgstoši kontakti no neradniecīgām valodām var radīt valodu savienību ar kopīgām

* Leiši un senprūši ir paglābuši brīvo akcentu, tas bijis brīvs arī kuršu valodā.

**Teritoriāli
ģeogrāfiskie
apstākļi**

gramatiskām iezīmēm, vārdu krājumu un fonētiskām īpatnībām, piemēram, Balkānu valodu savienība aptver grieķu, albāņu, rumāņu, bulgāru un maķedoniešu valodu.

Tautas materiālā kultūra, piemēram, **saimniecība un ekonomiskās attiecības**, arī var izraisīt un ietekmēt pārmaiņas valodā, īpaši leksikā. Spilgtas liecības par šo sakaru sniedz naudas vienību nosaukumi, kas atspoguļo tirdzniecības attīstības pakāpes. Sākumā naudas lomā tika izmantotas dažādas preces, daudzās zemēs — lopi. Par to liecina vairāku valodu vārdi, piemēram, latīņu *pecunia* 'nauda' ir darināts no *pecus* 'lops', arī senkrievu rakstu pieminētais *скот* lietots ar nozīmi 'nauda'. Pēc tam Krievzemē naudas lomā bija zvēradas, par to liecina vārds *куня* no *кунница* 'cauna'. Vēlāk šo pašu nosaukumu lietoja jau metāla naudas apzīmēšanai. Arī vārda *деньги* 'nauda' izcelsme ir saistāma ar tjurku vārdu *деньга*, kas radies no vāveres nosaukuma. Savukārt naudas vienības *гривна* nosaukums (no krievu *грива* 'krēpes', 'kakls') radies periodā, kad naudas lomā bija dārglietas. 12.—14. gadsimtā grivnas — noteikta svara sudraba stienīši — bija izplatītākā naudas vienība Krievzemē. Pēc mongoļu-tatāru iebrukuma radās grivnu deficīts, tāpēc tās cirta uz pusēm, tā dubultojot naudas daudzumu valstī. Par to liecina arheoloģiskie izrakumi. Tā dzima jauna naudas vienība, kam deva vārdu *рубли* 'rublis' (no krievu *рубить* 'cirst').

Viens no valodas pārmaiņu ārējiem cēloņiem ir **politiskās dzīves un sabiedrisko attiecību attīstība**. Šos procesus latviešu pirmās atmodas laika valodā ir raksturojusi valodniece Liene Roze, kas pētījusi latviešu sabiedriski politisko leksiku «Pēterburgas Avīzēs». Iepazīstināšu jūs ar dažiem secinājumiem no viņas pētījuma.

Kad, feodālajām attiecībām sairstot, latviešu topošā buržuāzija 19. gadsimtā pamazām ieguva dažas politiskās un ekonomiskās tiesības, strauji auga nepieciešamība paplašināt, daudzos gadījumos pārveidot un stabilizēt latviešu sabiedriski politisko leksiku. Lielu darbu šajā ziņā veica «Pēterburgas Avīzes». Tās, piemēram, lietoja jaunus latviešu cilmes vārdu atvasinājumus: *valdība*, *pavēle*, vairākiem latviešu vārdiem veidoja jaunu nozīmi: *loceklis* 'parlamenta dalībnieks', *slēgt līgumu* 'vienoties', kā arī veicināja daudzu internacionālu vārdu, piemēram, *armija*, *ekonomija*, *republika*, *revolūcija* ieviešanos.

Nacionālās valodas un tās literārās formas veidošanos spēcīgi iespaidoja latviešu nācijas un vēlāk valsts rašanās.

Protams, nozīmīgs valodas attīstības faktors ir **garīgās kultūras procesi**. Reliģijas, izglītības, rakstības un grāmatiespēšanas izplatīšanās ir veicinājusi valodas literārās normas izveidošanos un nostiprināšanos, kā arī literārās valodas sazarošanos daiļliteratūras, lietišķo rakstu, zinātnes un publicistikas stilos. Nenoliedzami, rakstniekiem, dzejniekiem un daiļliteratūrai ir lieli

Saimniecība un ekonomiskās attiecības

Politiskās dzīves un sabiedrisko attiecību attīstība

Garīgās kultūras procesi

nopelni literārās valodas attīstībā. Taču nav vienādojami jēdzieni *daiļliteratūras valoda* un *literārā valoda*.

Šeit vietā atgādināt, ka nedrīkst novērtēt par zemu valodas, kurām nav bijis un varbūt arī nebūs rakstītās literatūras — arī tajās atrodams spēks, kas iedarbojas uz tautu, kaut arī tai nav rakstības. Jāpiebilst, ka tikai divām piektdaļām pasaules valodu ir sava rakstība.

Valodas pārmaiņu iekšējie cēloņi

Runas psihofizioloģiskie nosacījumi

Valodas sistēmas uzlabošana

Tieksme pēc stabilitātes

Iekšējie valodas attīstības cēloņi vai faktori ir parādības, norises un apstākļi pašā valodā, kas izraisa un veicina pārmaiņas tajā.

Vienu grupu no tiem veido **runas psihofizioloģiskie nosacījumi**: runātāju centieni atvieglot izrunu, tieksme pēc ērtuma, vēlēšanās ekonomēt runas enerģiju un pielāgoties izrunas fizioloģiskajām īpatnībām. Piemēram, latviešu valodā līdzskaņi *s* un *z* zuduši izskaņas *-šana* priekšā atvasinājumos no darbības vārdiem, kam saknes beidzas ar *s* vai *z*, piemēram, no *aust* atvasinātajā *aušana*, no *lūzt* atvasinātajā *lūšana* u. tml.; latviešu valodā *s, z, l, n*, līdzskaņu *ķ, ģ, ņ, l* priekšā kļūst par *š, ž, l, ņ*, piemēram: *zvaigzne* — daudzskaitļa ģenitīvā *zvaigžņu*, *vilnis* — vienskaitļa ģenitīvā *viļņa*, no *slinks* darinātajā *sliņķis* u. tml.

Cita grupa ir saistīta ar **valodas sistēmas uzlabošanu**. Tieksme pēc pilnības, pēc labākas atbilstes starp valodas un domāšanas formām liek ievērot **analoģijas** (grieķu *analogia* 'atbilstība') principu, proti, vienādas nozīmes izteikt vienādi. Piemēram, latviešu valodā 4. deklinācijas lietvārdiem vienskaitļa datīvā senā galotne ir bijusi *-i*, to atrodam tautasdziesmās:

Tai dziesmiņi nabadzīti

Otra puse pazudusi.

LD 922,6.

Tās vietā pēc analoģijas ar vietniekvārdu datīva formām *tai, šai* ir stājusies galotne *-ai*, pēc tam šī procesa ietekmē arī 5. deklinācijas lietvārdiem senā datīva galotne aizstāta ar *-ei*.

Savukārt atšķirīgas nozīmes arī atšķirīgi izsakāmas, tāpēc nostiprinās atšķirīgas tagadnes un pagātnes formas II konjugācijas darbības vārdiem, piemēram, tagadne *pētu* (nevis *pētīju*), pagātne *pētīju*.

Valodas pārmaiņas nosaka arī **tieksme pēc stabilitātes**. Tā bremsē un ierobežo pārmaiņas, liek saglabāt līdzšinējo stāvokli, atjaunot zaudēto, ja tas valodas uzdevumu veikšanai ir svarīgs. Zināms valodas konservatīvisms pastāv valodas lietotāju interesēs. Piemēram, kādas skaņas zudums vai pārmaiņas, pastāvot visiem fonētiskajiem nosacījumiem, notiek tikai tad, ja tas neietekmē vārda leksisko vai gramatisko nozīmi, ja tas nerada homonīmus.

No baltu pirmvalodas līdzskaņa *t* savienojuma ar *j* latviešu valodā ir radies šņācenis *š*, bet, lai vairītos no homonīmijas, vairākos vārdos to nelieto; tā tas ir, piemēram, vārda *mute* daudzskaitļa ģenitīvā, lai tas nebūtu vienāds ar vārda *muša* daudzskaitļa ģenitīvu *mušu*.

Tā kā valoda ir sistēma, katra pārmaiņa tajā rada citu pārmaiņu, un rodas jauns sistēmas stāvoklis. Bez tam bieži vien pārmaiņas nav izskaidrojamas ar kādu vienu cēloni vai cēloņu grupu (ārēju vai iekšēju).

Attīstība ir sarežģīts dažādu — gan ārēju, gan iekšēju — cēloņu nosacīts process.

Valodas pārmaiņu norise

Tā kā dažādiem valodas elementiem ir atšķirīgs sakars ar apstākļiem ārpus valodas, sistēmas daļas attīstās **n e v i e n m ē r ī g i**, cita straujāk, cita lēnāk.

Vārdu krājums ir tieši un cieši saistīts ar sabiedrības dzīvi un cilvēka darbību. Tas ir viselastīgākā valodas sistēmas daļa. Gan ārēji, gan iekšēji cēloņi var izraisīt pārmaiņas leksikā divos virzienos:

- 1) vārdu nozīmēs,
- 2) vārdu krājuma sastāvā.

N o z ī m e attīstās vārda lietošanas gaitā. Var rasties kāds jauns vārda nozīmes variants, piemēram, jau pieminētā vārda *valodniece* sākotnējai nozīmei 'liela runātāja' mūsdienās ir radies konkurējošs variants 'zinātniece, kas pētī valodu', 'lingviste', un tas nomaina sākotnējo nozīmi. Kāds no esošajiem nozīmes variantiem, gadiem ejot, var zust, piemēram, vārda *arods* sākotnējā nozīme 'apcirknis' ir jau novecojusi, mūsdienās par pamatnozīmi ir kļuvusi A. Kronvalda ieteiktā nozīme 'profesija'. Kāds vārds var iegūt arī pavisam jaunu nozīmi, piemēram, vārdam *grāmata* ir zudusi nozīme 'vēstule', bet nostiprinājusies mūsdienīgā nozīme 'iespieddarbs'.

Var mainīties ne tikai vārda jēdzieniskais saturs, bet arī nozīmes papildkomponenti. Ekspresīvi neitrāls vārds var iegūt kādu stilistisku papildkomponentu, piemēram, vārdi *buča* un *bučot*, ko mūsdienās ir aizstājuši vārdi *skūpstis* un *skūpstīt*, senāk bija vispārlietojami neitrāli vārdi (piemēram, Rūdolfā Blaumaņa darbos), tagad tiem ir sarunvalodas stilistiskā ekspresija. Savukārt ekspresīvs vārds laika gaitā var ekspresiju zaudēt, piemēram, Raiņa iedzīvinātie vārdi *mīla* un *tāle* kļuvuši par stilistiski neitrāliem vārdiem.

Valodas pārmaiņu nevienmērība

Vārdu krājums

Laika gaitā vārdu
krājums kļūst
bagātāks — no jauna
rodas vairāk vārdu
nekā zūd.

Gramatiskā uzbūve

Fonētiskā sistēma

Latviešu vārdu nozīmju maiņas līdz šim ir maz pētītas, nav arī vēsturiskās vārdnīcas, kas parādītu nozīmju pārmaiņas.

Mainās arī vārdu krājuma sastāvs: rodas jauni vārdi, citi pamazām kļūst lieki un zūd vai nu tāpēc, ka to nosauktās reālijas ir zudušas (historismi), vai arī tāpēc, ka tās nosauktas citos vārdos (arhaismi). Historismi, piemēram, ir agrākā administratīvā iedalījuma (*guberņa* u. tml.), seno mēra un naudas vienību (*birkavs, sieks, grasis, vērdiņš* u. tml.) un citu vēsturē iegājušu parādību nosaukumi (*lielmāte, klausas, vagars, strūdzinieks, komjaunietis, pionieris, kolbozs, piecgade* u. tml.). Historismu rašanos nosaka ārēji cēloņi: pārmaiņas ekonomikā, politikā, kultūrā un citās sfērās. Turpretī par arhaismiem vārdi kļūst gan ārēju, gan iekšēju, gan grūti nosakāmu cēloņu dēļ. Mantotā vārda vietā var stāties aizguvums (agrāk *sānkauls*, tagad *riba* u. tml.) vai otrādi (agrāk *spīķeris*, tagad *noliktava* u. tml.), garāku vārdu vietā var stāties īsāki (agrāk *rūpesti*, tagad *rūpes* u. tml.).

Pēc ilgāka laika vecvārdi var atkal atgriezties aktīvajā vārdu krājumā, kļūst aktuāli ekonomisku, politisku, juridisku, literāru un citu apstākļu dēļ, piemēram, *bezdarbs, vekselis, lats, policija, pagasts, aprīņķis* u. tml. Jaunus vārdus var iegūt, darinot tos no esošajiem pēc valodā pastāvošiem modeļiem vai aizgūstot no citas valodas jau gatavus, arī ieviešot kopvalodā kāda apvidus vārdus. Attīstības gaitā vārdu krājums kļūst bagātāks, jo no jauna rodas vairāk vārdu nekā zūd.

Daudz lēnāk par vārdu krājumu mainās valodas **gramatiskā uzbūve**, kas vairāk saistīta ar domāšanas formām, izziņas rezultātu apkopošanu. Jauninājumi gramatikā rodas pamazām, ilgstošā laika periodā, un tos nosaka vairāku cēloņu mijiedarbība: gramatiskā analogija, fonētiskie procesi, valodu kontakti, valodu un dialektu savstarpējā iedarbība.

Vēl lēnāk nekā gramatiskā uzbūve mainās **fonētiskā sistēma**. Valodas skaņas ir tieši saistītas ar cilvēka psihofizioloģiskajām īpatnībām. Katrai valodai ir savs skaņu kopums un noteikti skaņu savienošanas likumi. Ja valodas pārmaiņu iekšējie faktori izraisa kāda elementa maiņu, tad tas notiek tik lēnām, ka paši runātāji to nemaz nemana.

Pārmaiņu tempi dažādos laikos ir atšķirīgi. Dažkārt tūkstoš gados valoda paliek gandrīz nemainīga, bet dažkārt gadu desmitos stipri mainās. Tomēr arvien tiek saglabāta valodas nepārtrauktība.

Straujākas pārmaiņas notiek galvenokārt leksikā sabiedrības dzīves būtiskas pārkārtošanas periodos. Latviešu valodai tādi ir četri: jaunlatviešu, Jaunās strāvas, padomju varas nodibināšanas un valstiskās neatkarības atgūšanas laiks.

Zinātnieki 20. gadsimtā ir mēģinājuši noteikt vidējo valodas pārmaiņu ātrumu (attiecīgi — valodas stabilitātes lielumu). Amerikāņu valodnieks Moriss Svodešs izvēlējās 215 angļu valodas pamatfonda vārdus un noskaidroja, ka tūkstoš gados 85% no tiem nav mainījušies. Vairāki zinātnieki citās valodās ieguva ļoti līdzīgus rezultātus. Statistiski apstrādājot datus, par valodas, resp., vārdu pamatfonda stabilitātes vidējo lielumu tika pieņemts 81 ± 2 procenti tūkstoš gados.

Izmantojot šo lielumu, radās iespējas salīdzināt mūsdienu valodu ar kādu senu rakstu pieminekli un noteikt laiku, kas tos šķir, t. i., datēt rakstu pieminekli. Kļuva iespējams spriest arī par radniecīgu valodu sadalīšanās (diferencēšanās) laiku. Tā Viļņas universitātes profesors Vincs Urbutis ar M. Svodeša metodi noskaidrojās, ka latviešu un lietuviešu valodas attīstības ceļi sadalījušies ap mūsu ēras 7. gadsimta vidu.

Pārmaiņas valodā sākas ar individuālu jaundarinājumu. Vai tas kļūst par visas tautas atzītu valodas faktu, tas ir atkarīgs no daudziem apstākļiem. Septiņdesmito gadu sākumā rakstnieks Zigmunds Skujiņš ierosināja vārdu *vaļasprieks* no angļu valodas pārņemtā *bobijs* vietā, lai nosauktu nodarbošanos brīvajā laikā. Tagad šis vārds ir kļuvis par pilntiesīgu vārdu krājuma elementu. Turpretī rakstnieka ieteikums no krievu valodas aizgūtā vārda *podnožka* vietā lietot vārdu *klupināšana*, šķiet, nav guvis atzinību.

Latviešu valodā ir ienākuši daudzi Jura Alunāna, Ata Kronvalda, Raiņa un Jāņa Endzelīna darinājumi.

Jauninājums stājas līdzās esošajam valodas elementam un konkurē ar to. Parālelu, sinonīmisku izteiksmes līdzekļu — **variantu** — rašanās ir valodas pārmaiņu procesa sākums. Viens no variantiem uzvar un aizstāj vai arī pārveido otru. **Aizstāšana** vai **pārveidošana** ir jau tālāki pārmaiņu procesi.

Jauninājumu var atzīt kādā valodas teritorijas daļā vai kāda sociālā grupa, piemēram, jaunatne, skolēni, studenti, vai arī kādā valodas stilā, piemēram, publicistikā, daiļliteratūrā. Jauninājumi var arī rasties kādā valodas teritorijas daļā, sociālajā grupā vai stilā. Tādējādi var notikt valodas līdzekļu teritoriāla, sociāla vai stilistiska **diferenciācija** jeb sadalīšanās, dažādošanās.

Daudzām valodām ir savi vēsturiski izveidojušies teritoriāli varianti — dialekti, arī sociālie paveidi un dažādi stili.

Atšķirības dialektā dažreiz var tā padziļināties un paplašināties, ka izveidojas jauna patstāvīga valoda. Piemēram, romāņu grupas valodas — itāliešu, franču, spāņu, portugāļu, rumāņu un citas — ir radušās uz latīņu sarunvalodas pamata sabrukušās Romas impērijas provincēs. 8. gadsimta beigās tās bija izveidojušās par patstāvīgām valodām.

Valodas pārmaiņu procesi

Variantu rašanās

Aizstāšana un pārveidošana

Diferenciācija

Integrācija

Paralēli diferenciācijai valodā noris arī pretējs process — **integrācija** jeb apvienošanās. Arī romāņu valodu veidošanās gaitā latīņu valodas diferenciācija norisinājās tāpēc, ka provincēs tā sajaucās ar vietējām barbaru valodām. Taču integrācija notiek ne tikai valodu kontaktos, bet arī vienas valodas robežās, piemēram, dialektu tuvināšanās un saplūšana ar literāro valodu, izzūdot dialektu īpatnībām, arī stilu atšķirību nolīdzināšanās.

Valodas pārmaiņu likumi

Valodas pārmaiņu procesi nav haotiski, tie ir objektīvi nosacīti. Piemēram, skaņu pārmaiņām parasti ir sistēmas raksturs. Kā raksta profesore Marta Rudzīte grāmatā «Latviešu valodas vēsturiskā fonētika», tas nozīmē, ka skaņa resp. skaņu grupa mainās nevis vienā vārdā, bet noteiktā pozīcijā visos vārdos. Tāpēc arī ir iespējams runāt par skaņu likumiem. Tomēr skaņu likumi atšķiras no fizikas vai bioloģijas likumiem, jo skaņu likumu darbību ierobežo dažādi faktori: fonētiski nosacījumi, gramatiskā analogija, citu valodu ietekme, laiks un vieta. Tādējādi skaņu likumi neapņemt visus attiecīgos vārdus, tiem ir izņēmumi.

Valodas pārmaiņu likumi atspoguļo attīstības tendences, kas darbojas noteiktās valodās vai valodu grupās un noteiktā laikā.

Tie faktiski ir noteikumi, kas raksturo pārmaiņu īstenošanās nosacījumus, vietu un laiku.

Valodas attīstības populārākās koncepcijas

Valodniecībā pastāv vairākas koncepcijas par pārmaiņām valodā, to cēloņiem un norisi, par valodu rašanos. Vācu valodnieka Augusta Šleihera **ciltskoka teorija** (1861) indoeiropiešu valodu izveidošanos izskaidro ar pamatvalodas sadalīšanos, t. i., ar diferenciāciju. Saskaņā ar to indoeiropiešu pamatvaloda sadalījies divos zaros (slāvu — baltu — ģermāņu zars un indiešu — irāņu — grieķu — romāņu — ķeltu zars), katrs no tiem atkal sadalījies sīkākos zariņos un tā līdz atsevišķām valodām. Turpretī **ģeogrāfiskās variēšanās teorija** (austriešu valodnieks Hugo Šuharts — 1869) un **viļņu teorija** (vācu valodnieks Johans Šmits — 1872) pamatojas uz to, ka valodas parādības izplatās viļņveidīgi no centra, ka ir pakāpeniska pāreja no vienas valodas otrā, t. i., integrācija atbilstoši ģeogrāfiskajam novietojumam, kas nosaka arī radniecību starp valodām un valodu saimju rašanos.

Ciltskoka teorija

Ģeogrāfiskās variēšanās teorija Viļņu teorija

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI

- ?**
1. Kura valodas apakšsistēma ir vismainīgākā un kura — visstabilākā? Kāpēc?
 2. Kurās valodas sistēmas daļās pārmaiņas notiek galvenokārt ārēju cēloņu dēļ, kurās — galvenokārt iekšēju cēloņu dēļ?
 3. Kuras valodas ir izraisījušas pārmaiņas latviešu valodā pēdējo 50 gadu laikā? Parādiet šo ietekmju izpausmes vārdu krājumā, gramatiskajās formās, teikumos! Kā vērtējamas šīs ietekmes?
 4. Kuras valodas ir ietekmējušas latviešu valodas attīstību pirms 20. gadsimta?
 5. Izrakstiet no *Latviešu literārās valodas vārdnīcas* viena sējuma 10 vārdus ar norādi *novēc.* (novēcojis) un *neakt.* (neaktīvs)! Salīdziniet vārdnīcā doto vērtējumu ar valodas praksi preses izdevumos, radio un televīzijas raidījumos, sarunvalodā!
 6. Uzrakstiet vārdus, kas ir ienākuši latviešu aktīvajā vārdu krājumā pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas! Raksturojiet cēloņus un vārdu avotus!
 7. Uzrakstiet vārdus, kas ir kļuvuši par historismiem latviešu leksikā jūsu dzīves laikā!

MĀCĪBU GRĀMATAS

1. *Blese E.* Ievads valodniecībā. — R., 1922, 160.—182. lpp. (Skaņu pārgrozību veidi un likumi)
2. *Reformatskis A.* Ievads valodniecībā. — R., 1975, 383.—402. lpp.

IETEICAMĀ LITERATŪRA

1. *Kodubovs V.* Vispārīgā valodniecība / Tulk. no krievu val. — R., 1987, 189.—205. lpp. (11. nodaļa. Valoda un vēsture)
2. *Nitiņa D.* Vispārīgās valodniecības jautājumi akadēmiķa Jāņa Endzelīna darbos / Krāj. Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. — R., 1972, 11.—23. lpp.
3. *Ozols A.* Latviešu rakstu valodas un literārās valodas vēstures pētišanas metodes un sistēma / Raksti valodniecībā. — R., 1967, 457.—460. lpp.
4. *Rudzīte M.* Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. — R., 1993, 31.—61. lpp. (Ievads)
5. *Мартине А.* Основы общей лингвистики / Tulk. no franču val. / Krāj. Новое в лингвистике. III, гл. 6. Вопросы языковой эволюции. — М., 1963, с. 528—538.
6. *Шлейхер А.* Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков / Tulk. no vācu val. / Grām. *Звегинцев В. А.* История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. I. — М., 1960, с. 89—92.
7. *Urbutis V.* Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos. — Kalbotyra, IV. — Vilnius, 1962, p. 381—386.
8. *Эндзелин Я.* Фонетические изменения и их причины / Krāj. Darbu izlase, II sēj. — R., 1974, 74.—83. lpp.

Kā radusies valoda jeb Valodas izcelšanās

*Valodas izcelšanās
problēmu var risināt
tikai kopsakarā ar
cilvēka izcelšanās
problēmu.*

Jautājums par skaņu valodas izcelšanos arvien ir interesējis cilvēkus, taču atbilde uz to guļ cilvēces tālās aizvēstures dziļumos. Tomēr zinātnieki ir neatlaidīgi pūlējušies šo procesu izziņāt un rast tam izskaidrojumu.

Gadsimtu gaitā kopš antīkās pasaules ir bijis daudz versiju, hipotēžu, kuras mēdz dēvēt par teorijām. Par nepieciešamību bremsēt aizraušanos ar šo jautājumu liecina, piemēram, fakts, ka Parīzes Lingvistiskās biedrības statūtos 1866. gadā bija teikts: «Biedrība nepieņem apcerējumus par valodas izcelšanos un par starptautiskas valodas radīšanu.»

Valodas izcelšanās problēmu var risināt tikai kopsakarā ar cilvēka izcelšanās problēmu un tikai vairāku zinātņu kopīgiem spēkiem. Tās kompleksais raksturs liek sadarboties antropologiem un arheologiem, filozofiem, izziņas teorijas speciālistiem un psihologiem, valodniekiem un fiziologiem. Jaunas atziņas tiek gūtas, ar modernām metodēm analizējot arheoloģiskajos izrakumos atrasto, izmantojot molekulārās bioloģijas metodes, iesaistot antropoloģiskajos pētījumos matemātiķus, ģeologus, ģeogrāfus un citu zinātņu pārstāvjus.

Par pirmatnējo valodu nav nekādu liecību, tāpēc šīs problēmas izpratne lielā mērā ir atkarīga no tās apcerētāju filozofiskajiem uzskatiem un sava laika zinātnes attīstības pakāpes.

Populārākās valodas izcelšanās hipotēzes

Par valodas izcelšanos runāts jau Bībelē. Pirmās Mozus grāmatas 1. nodaļā stāstīts, ka Dievs ar vārdiem rada pasauli un cilvēku, bet 2. nodaļā teikts, ka Dievs klusējot rada pasauli un pirmo cilvēku Ādamu, kurš pēc tam saskaņā ar Dieva gribu dod nosaukumus visai dzīvajai radībai.

Bez tam Bībelē varam atrast arī skaidrojumu valodu dažādībai: Dievs esot sajaucis Bābeles torņa cēlāju valodu, tā ka tie nav varējuši saprasties.

Senās Grieķijas un Romas filozofi valodas izcelšanos aplūkoja sakarā ar vārda un lietas attiecībām. Par to antīkās pasaules domātājiem bija divi dažādi viedokļi. Vieni, piemēram, Hēraklits (ap 544.—483. g. p. m. ē.) un stoiķi, domāja, ka vārdiem ir dabisks

sakars ar lietām, ko tie nosauc. Otri, piemēram, Dēmokrits (ap 460.—370. g. p. m. ē.), Aristotelis (384.—322. g. p. m. ē.) un skeptiķi, uzskatīja, ka nosaukumi lietām doti saskaņā ar runātāju viedokli.

Renesanses periodā (13.—16. gs.) interese par valodas izcelšanos aktivizējās. Tā laika zinātnieki un rakstnieki prata vairākas valodas, un, domājot par valodas izcelšanos vispār, viņi šīs zināšanas izmantoja nelieliem salīdzinājumiem. Tad arī tika nošķirts jautājums par konkrētas valodas vai valodu grupas rašanos no jautājuma par cilvēces skaņu valodas izcelšanos.

17., 18., un 19. gadsimtā par valodas izcelšanos interesējās daudzi izcili domātāji. Šai laikā populāra bija **skaņu atdarināšanas teorija**. Saskaņā ar to valoda esot radusies, atdarinot dabā dzirdamas skaņas, līdzīgi kā darbības vārdi latviešu teikumos: *Kaķis ņaud. Vārna ķērc. Dzeguze kūko*. Šis valodas cilmes skaidrojums aizsākās jau senajā Grieķijā, bet 17. gadsimta beigās un 18. gadsimta sākumā to attīstīja vācu filozofs Gotfrīds Vilhelms Leibnics (1646—1716). Skaņu atdarināšanas teorijas piekritējs bija arī latviešu valodnieks Kārlis Milēnbahs (1853—1916).

Nenoliedzami, dabā dzirdamās skaņas ir viens no topošās valodas skaņu materiāla avotiem: cilvēks izmantoja skaņu atdarināšanu dažādu vārdu darināšanai. Taču valodas rašanās cēlonis nav topošā cilvēka vēlēšanās atdarināt dabā dzirdamās skaņas. Pie tam to izdarīt ar pirmatnējā cilvēka neattīstītajiem runas orgāniem diez vai būtu iespējams.

Paralēli skaņu atdarināšanas teorijai izplatīta bija arī **emocionālo izsaucienu un izsauksmes vārdu teorija**, kurā par topošās valodas pamatu tika uzskatīti cilvēka emocionālie izsauzieni. Arī šīs teorijas sākumi meklējami jau antīkās pasaules domātāju spriedumos. 18. gadsimtā tādus uzskatus puda franču filozofi Žans Žaks Ruso (1712—1778) un Etjēns Bono de Kondijaks (1715—1780), arī vācu domātājs Johans Gotfrīds Herders (1744—1803), bet 19. gadsimtā — vācu valodnieki Vilhelms Humbolts, Jākobs Grimms (1785—1863) un Heimanis Šteintāls (1813—1899), kā arī angļu dabaszinātnieks Čārlzs Darvins (1809—1882).

Minētie franču filozofi uzskatīja, ka valoda radusies, lai cilvēki varētu sazināties, turpretī J. G. Herders domāja, ka valoda būtu radusies, arī cilvēkam dzīvojot pilnīgā vientulībā, lai apzinātos savu dvēseli, paustu tās stāvokli.

19. gadsimtā radās skaņu atdarināšanas, izsauksmes vārdu un žestu teorijas sintēze, ko izplatīja vācu filozofs un psihologs Vilhelms Vunts (1832—1920).

Arī Jānis Endzelīns skaidroja valodas izcelšanos gan ar dabas skaņu atdarināšanu, gan ar rašanos no izsauksmes vārdiem un žestiem.

Skaņu
atdarināšanas
teorija

Emocionālo
izsaucienu un
izsauksmes vārdu
teorija

Darba izsaucienu teorija

Marksistiskā mācība

19. gadsimtā populāra kļuva **darba izsaucienu teorija**. Pēc tās autora vācu filozofa Ludviga Nuarē (1829—1889) domām, valoda esot radusies no cilvēka izsaučieniem darbā, piemēram, vācu *backen* 'cirst' cēlies no *ba*, kas cilvēkiem izlaužas, cērtot malku. L. Nuarē uzskatīja valodu un darbu par diviem paralēliem procesiem, noliedza emociju nozīmi valodas tapšanā, toties uzsvēra gribas lomu.

Kā redzams, minēto hipotēžu uzmanības centrā ir bijuši topošās valodas skaņu materiāla avoti.

19. gadsimta beigās (1876) parādījās **marksistiskā mācība** par cilvēka un valodas izcelšanos Frīdriha Engelsa (1820—1895) izklāstā. Marksisti akcentēja valodas izcelšanās sociālos nosacījumus — nepieciešamību pēc sazināšanās līdzekļa sabiedriskā darba procesā. Viņi saistīja valodas izcelšanos ar cilvēka, domāšanas un apziņas veidošanos, ar cilvēka attīstības anatomiski fizioloģiskajiem priekšnoteikumiem, ar «darba lomu pērtiķa tapšanā par cilvēku».

Dažas atziņas par cilvēka evolūciju

20. gadsimtā spriedumos par valodas izcelšanos, īpaši par tās anatomiski fizioloģiskajiem faktoriem, būtiska nozīme ir arheologu un paleoantropologu atradumiem, kuri noskaidro cilvēka (*Homo sapiens*) izcelšanos. No tiem pieminēsim dažus.

1972. gadā Kenijā, netālu no Turkanas jeb Rūdolda ezera, antropologs Ričards Likijs (dzim. 1944) vulkāniskajos iežos atrada vairāk nekā 2,5 miljonus gadu vecu cilvēka senča galvaskausu. Ja jūs interesē cilvēka priekšvēstures noslēpumi, par šo atradumu varat lasīt R. Likija un R. Levina grāmatā «Sākotne», kas izdota sērijā «Apvārsnis» Rīgā 1983. gadā.

Savukārt 1974. gadā Etiopijā amerikāņu antropologi Donalds Džohansons un Tims Vaits atrada 3,5 miljonus gadu vecu cilvēka senča skeletu, ko nosauca par Lūsiju. Ar šo atklājumu varat iepazīties D. Džohansona un M. Īdija grāmatā «Lūsija», kas arī izdota sērijā «Apvārsnis» Rīgā 1990. gadā.

Cilvēka senču meklējumi turpinās. Kad paleontoloģijā parādās kāda jauna līdzšinējā shēmā neiederīga fosilija, tā piespiež hipotēžu celtni pārveidot.

Antropologi uzskata, ka atradums pie Turkanas ezera liecina par iespējamo cilvēka priekšteci *Homo habilis* 'prasmīgais cilvēks', kurš vēl neprata runāt. Viņi apgalvo, ka *Homo habilis* pēc vairāku simttūkstoš gadu dzīves nezināmu iemeslu dēļ ir izmiris, bet pirms 1,6 miljoniem gadu Āfrikā ir parādījies *Homo erectus* 'stāvusejošais cilvēks'. Pārejot zemesšaurumu starp Āfriku un Āziju, *Homo erectus* izplatījās gan Āzijā, gan Eiropā.

Domājams, ka cilvēks izgājis no Āfrikas apmēram pirms 2 miljoniem gadu. To rāda Gruzijā Dmanizi izrakumos 1991. gadā atrastais apmēram 1,8 miljonus gadu vecais cilvēka apakšžoklis.

Prasmīgais cilvēks

Stāvusejošais cilvēks

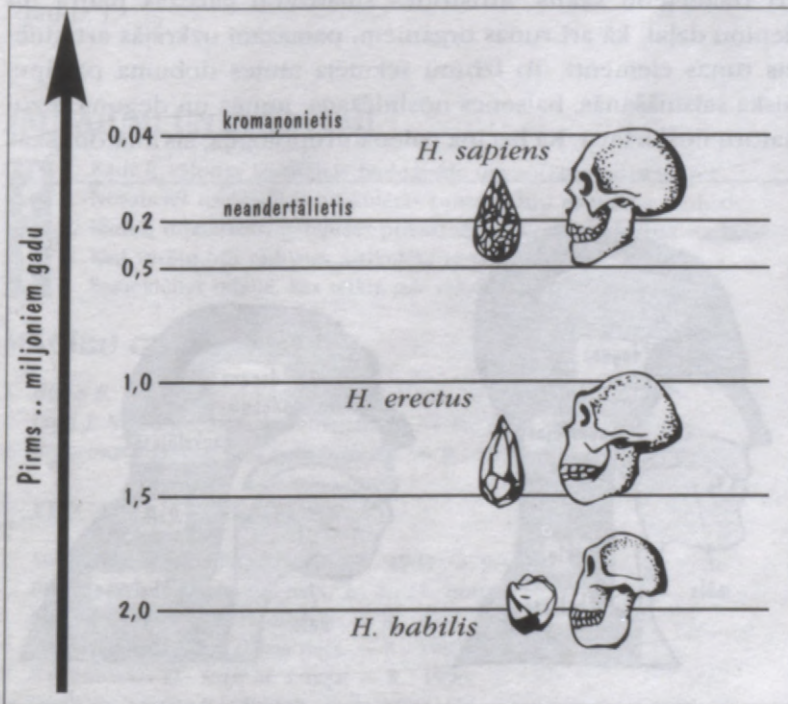
No vienas *Homo erectus* grupas, iespējams, radās cilvēka tips — neandertālietis, kura atliekas pirmoreiz tika atrastas 1856. gadā Neanderas ielejā Vācijā. Viņš dzīvojis pirms apmēram 200—40 tūkstošiem gadu Eiropā, Āzijā, Āfrikā. Antropologi atzīst, ka Neandertāles cilvēkam jau bija apziņa. Domājams, ka viņš izmantoja rupjas rīkles skaņas, bet ne artikulētu runu. Jāatgādina, ka artikulētas skaņas (latīņu *articulare* 'skaidri izrunāt') izrunā apzināti, aktīvie runas orgāni šo skaņu izrunas laikā ieņem noteiktu stāvokli un katru artikulētu skaņu var atšķirt no citām.

Taču 1983. gadā Izraēlā Kebaras alā tika atrasts neandertāliešu vīrieša skelets, kurā bija arī zemmēles kauls — U veida balssenes kauls, kas anatomiski ir artikulētas runas priekšnoteikums. 1993. gadā publicētie pētījumi pierāda, ka Kebarā atrastais zemmēles kauls ir identisks ar mūsdienu cilvēka zemmēles kaulu.

Speciālisti uzskata, ka *Homo sapiens* nav tieši attīstījies no neandertālieša, kura liktenis vēl miglā tīts. Pagaidām nav skaidrs, vai neandertālieši izmiruši, vai sajaukušies ar *Homo sapiens*.

No *Homo erectus* ilgā laika periodā izveidojās *Homo sapiens* 'saprātīgais cilvēks'. Par viņa bioloģiskās tapšanas pazīmi antropologi uzskata artikulētas runas rašanos un mūsdienu cilvēkam raksturīgu smadzeņu uzbūvi. Visvecākās *Homo sapiens* skeleta atliekas atrastas Kromaņonas alā Francijā 1868. gadā. Šis cilvēks dzīvojis pirms 40 tūkstošiem gadu. Viņa skelets un galvaskauss neatšķiras no mūsdienu cilvēka skeleta. Tas liecina, ka turpmāk bioloģiskās evolūcijas vietā par noteicošo kļūst sabiedriskā darbība, resp., sociālā evolūcija.

Saprātīgais cilvēks



Pārskats par cilvēka evolūciju

20. gadsimta zinātnes viedoklis par valodas izcelšanos

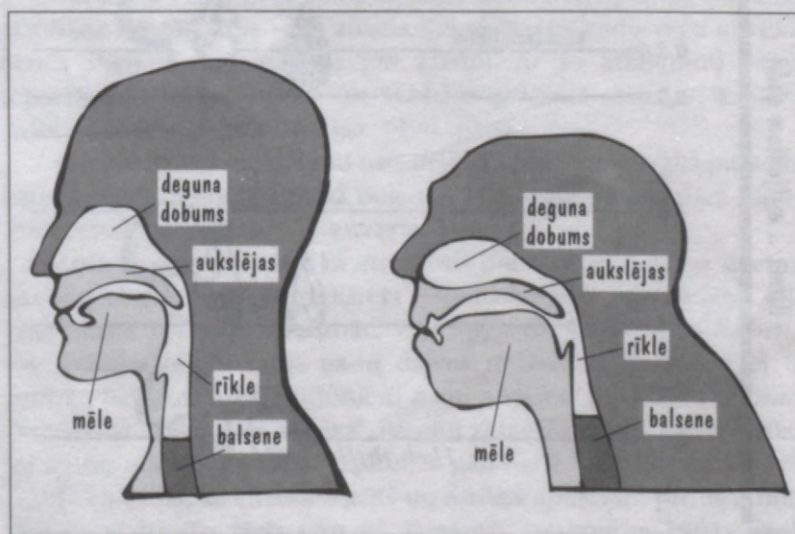
20. gadsimta zinātniekiem nav vienotu uzskatu par valodas izcelšanās sociālajiem nosacījumiem.

Versijās un hipotēzēs par valodas izcelšanos dažas atziņas gan ir neapstrīdamas:

- ☀ valoda ir radusies cilvēka bioloģiskās un sociālās evolūcijas gaitā,
- ☀ viens no valodas rašanās cēloņiem ir bijusi nepieciešamība sazināties,
- ☀ valodas rašanās nav šķirama no cilvēku kopības un savstarpējo sakaru veidošanās, resp., *nav sabiedrības bez valodas, un nav valodas bez sabiedrības.*

Mūsdienu zinātnes atradumi un metodes ļauj spriest, ka **artikulēta runa ir radusies aptuveni pirms 100 tūkstošiem gadu, t. i., periodā starp neanderāliešiem un kromaņoniecīem.**

Domājams, ka skaņu valoda pirms tam sastāvēja no atsevišķiem, savstarpēji nesaistītiem izsaučieniem, ko veidoja neartikulētas skaņas. Šie izsaučieni lika veikt kādu darbību vai arī signalizēja par kaut ko. Pirmatnējos izsaučienus papildināja un precizēja žesti. Paplašinoties topošā cilvēka zināšanām, palielinājās arī izsaučienu skaits. Attīstoties smadzeņu garozas paura un deniņu daļai, kā arī runas orgāniem, pamazām uzkrājās artikulētas runas elementi. To izrunu sekmēja mutes dobuma pakāpeniska saīsināšanās, balsenes noslidēšana, mutes un deguna rezonatoru nošķiršana. Kā liecina paleoantropoloģija, šīs anatomiskās



Mūsdienu cilvēka un *Homo erectus* balsis aparātu salīdzinājums

izmaiņas attīstījās kromaņoniešiem. Viņiem arī izsaučieni pakāpeniski kļuva par zīmēm — priekšmetu un dzīvo būtņu nosaukumiem.

Valodnieki un paleoantropologi atzīst, ka pirmatnējā valodā sākotnēji ir bijuši tikai līdzskaņi. Patskaņu sistēma izveidojās vēlāk, pie tam jaunas skaņas radās noteiktā secībā atbilstoši runas orgānu attīstībai.

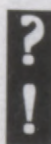
Pirmatnējie vārdi bija morfoloģiski nedalāmi, tai laikā nebija ne piedēkļu, ne priedēkļu, ne galotņu. Viens un tas pats vārds varēja būt dažādu vārdšķiru lomā. Vārdam nebija dažādu formu, piemēram, locījumu, skaitļu, personu u. tml. formu. Tātad sākumā artikulētajai runai nebija gramatikas.

Domājams, ka visvecākie ir lietvārdi un darbības vārdi. Skaitļa vārdu pirmatnējā valodā nav bijis. Vietniekvārdi, palīgvārdi un gramatiskās kategorijas ir radušās tikai tad, kad jau bija attīstījušās topošo cilvēku abstrahēšanās spējas. Tā pirmatnējā valodā pakāpeniski ienāca gramatika.

Pirmatnējo vārdu nozīmes bija ļoti konkrētas. Vispārināti, abstrakti nosaukumi ir radušies valodas tālākās attīstības gaitā.

20. gadsimta zinātnē ir dažādi uzskati par to, vai sākotnēji artikulētā runa ir attīstījusies kādā vienā Zemes rajonā, piemēram, Āfrikā, Dienvidāzijā, un pēc tam izplatījusies pasaulē, vai arī tā radusies vairākos apgabalos vienlaikus. Daļa zinātnieku aizstāv hipotēzi par sākotnējās valodas monogēnēzi (grieķu *monos* 'viens' + *genesis* 'izcelšanās'), citi atzīst poliģenēzi (grieķu *poly* 'daudz').

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI



1. Kādi ir valodas izcelšanās bioloģiskie un sociālie nosacījumi?
2. Nosaučiet iespējamās artikulētas runas skaņu materiāla avotus!
3. Kādas, domājams, ir bijušas pirmatnējās valodas attīstības stadijas?
4. Kad varētu būt radusies artikulēta runa?
5. Sameklējiet Bībelē, kas teikts par valodas rašanos!

MĀCĪBU GRĀMATAS

1. *Blese E.* Ievads valodniecībā. — R., 1922, 20.—30. lpp.
2. *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968, 104.—110. lpp.
3. *Reformatskis A.* Ievads valodniecībā. — R., 1975, 376.—382. lpp.

IETEICAMĀ LITERATŪRA

1. Antropogēnēze / LPE, 1. sēj. — R., 1981., 279.—280. lpp.
2. Bībele. Pirmā Mozus grāmata. 1., 2., 11. nodaļa.
3. *Breidaks A.* Valodas izcelšanās. — R., 1981.
4. *Dišlers V.* Cilvēks ir dabas daļa. — R., 1987.
5. *Džobansons D., Īdijs M.* Lūsija. — R., 1990.
6. *Līkijs R., Levins R.* Sākotnē. — R., 1983.
7. Neue Spuren von unseren Urahnen. / Bild der Wissenschaft, 1995, № 11, S. 51—57, 64—70.

Pasaules valodu daudzveidība

Valodas ārējās pazīmes

Pasaulē runā apmēram no 3 līdz 5 tūkstoš valodās. Precīzi noteikt valodu skaitu nevar divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, līdz šim visas pasaules valodas vēl nav apzinātas un aprakstītas, piemēram, Centrālāfrikā un Dienvidāfrikā, Dienvidamerikā, Polinēzijā un citur. Otrkārt, nereti rodas grūtības nošķirt, vai esam sastapušies ar patstāvīgu valodu vai kādas valodas variantu — dialektu. Piemēram, Latvijā ir cilvēki, kuri uzskata latviešu valodas augšzemnieku dialektu par latgaliešu valodu.

Valodas ir ļoti dažādas gan pēc ārējām, gan iekšējām pazīmēm. Ārējā pazīme, piemēram, ir **runātāju skaits**. Kurām valodām 20. gadsimta beigās ir vislielākais runātāju skaits?

Pēc 1992. gada *Ģeolingvistikas gadagrāmatas* datiem

- 1) ķīniešu valoda **ir dzimtā** vairāk nekā 1 miljardam,
- 2) angļu — ap 330 miljoniem,
- 3) spāņu — ap 300 miljoniem,
- 4) hindi — ap 250 miljoniem,
- 5) arābu — ap 200 miljoniem,
- 6) bengāļu — ap 185 miljoniem,
- 7) portugāļu — ap 160 miljoniem,
- 8) krievu — ap 160 miljoniem,
- 9) japāņu — ap 125 miljoniem,
- 10) vācu — ap 100 miljoniem cilvēku.

Mūsu — latviešu — valodas runātāju skaits 1993. gadā bija vairāk nekā 1,5 miljoni.

Ir arī valodas ar pavisam niecīgu runātāju skaitu, piemēram, Kaukāzā viena kalnu ciema (aula) valodas, Polinēzijā — vienas salas valodas. Maz runātāju ir arī dažām Amerikas indiāņu un Āfrikas pamatiedzīvotāju valodām. Arī Latvijas pamatetnosa — lībiešu — valodu mūsdienās kā dzimto runā tikai ap 10 cilvēku.

Atšķirīgi ir pasaules valodu **sabiedriskie uzdevumi jeb funkcijas**. Pēc šīs pazīmes var būt starptautiskas, starpnacionālas, nacionālas, oficiālas valsts valodas vai reliģisku ceremoniju valodas.

Starptautiskas mūsu dienās ir angļu, spāņu, franču, ķīniešu, arābu, krievu, portugāļu un vācu valoda. Pirmās sešas no tām ir arī ANO oficiālās darba valodas.

Angļu, spāņu, franču, ķīniešu, arābu un krievu valoda ir ANO oficiālās darba valodas.

Ne tik plašs izmantojums ir starpnacionālām valodām. Tās izmanto sazināšanās vajadzībām vairākas nācijas, piemēram, bijušajā Padomju Savienībā krievu valoda bija starpnacionālās sazināšanās līdzeklis.

Lielākā daļa valodu ir nacionālas, tās kalpo savai nācijai visās tās darbības jomās.

Valsts valoda ir valstī ar likumu noteikta oficiāla valoda. Tā lietojama likumdošanā, valsts un pašvaldību iestādēs, tiesvedībā, uzņēmumu, iestāžu un organizāciju oficiālos darījumos un lietvedībā. Valsts nodrošina šīs valodas vispusīgu lietošanu un mācīšanu. Parasti valsts valoda ir tās nācijas valoda, kas izveidojusi attiecīgo valsti.

Latvijas Republika kā neatkarīga valsts tika proklamēta 1918. gada 18. novembrī, un drīz pēc tam latviešu valodai tika noteikts valsts valodas statuss. 1940. gadā, Latvijai zaudējot valstisko neatkarību, latviešu valodai zuda šis statuss, un padomju okupācijas gados tās lietošana valsts un sabiedriskajā dzīvē tika ievērojami sašaurināta.

Trešās atmodas laikā valsts valodas statusa atgūšana latviešu valodai kļuva par tautas brīvības un neatkarības centienu spilgtu izpausmi. 1988. gada 6. oktobrī tika pieņemts lēmums par valsts valodas statusu latviešu valodai un 1989. gada 5. maijā — Valodu likums.

Pēc Latvijas Republikas valstiskās neatkarības atjaunošanas 1991. gada 21. augustā oficiālās valsts valodas lietošanu juridiski nosaka *Likums par grozījumiem un papildinājumiem LPSR Valodu likumā*, kas pieņemts 1992. gada 31. martā. Ir sagatavots un Saeimā arī jau apspriests jauns likumprojekts *Latvijas Republikas Valsts valodas likums*.

Ir dažas valodas, kuras tiek izmantotas kādā vienā jomā, piemēram, reliģiskajās ceremonijās: latīņu valoda — katoļu baznīcā, baznīcslāvu — pareizticīgo baznīcā.

Ir valodas **ar rakstību** un valodas **bez rakstības**. Lielākajai daļai — apmēram trim piektdaļām — pasaules valodu rakstības nav. Savukārt vienai daļai valodu rakstība ir sena, bet citai radīta tikai 20. gadsimtā.

Pēc iekšējām pazīmēm ir parasts valodas grupēt divējādi:

- 1) pēc to materiālās līdzības, kas radusies no kopīgas izcelšanās jeb radniecības (valodu ģealoģiskā klasifikācija),
- 2) pēc uzbūves līdzības (valodu tipoloģiskā klasifikācija).

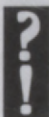
Par pasaules valodu dalījumu pēc šīm pazīmēm ir stāstīts turpmākajās nodaļās.

Latvijas valsts valoda

Parasti valsti ir viena oficiāla valsts valoda, kaut arī līdzās pamatnācijai tur dzīvo citi etnosi (mazākumtautības jeb minoritātes). Taču ir arī valstis, kurās šis statuss ir vairākām valodām, piemēram, Somijā — somu un zviedru, Beļģijā — flāmu un franču, Šveicē — vācu, franču un itāliešu valodai.

Valodas iekšējās pazīmes

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI



1. Pēc kādām pazīmēm var grupēt pasaules valodas?
2. Noskaidrojiet runātāju skaitu un sabiedriskos uzdevumus valodām, ko lieto Latvijā!

MĀCĪBU GRĀMATAS

1. *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968, 20.—37. lpp.
2. *Reformatskis A.* Ievads valodniecībā. — R., 1975, 310.—311. lpp.

IETEICAMĀ LITERATŪRA

1. Countries, Peoples and Their Languages / The Geolinguistic Handbook by E. Gunnemark. — Gothenburg (Sweden), 1992.
2. *Mežs I.* Latvieši Latvijā / Etnodemogrāfisks apskats. — R., 1994, 25.—33. lpp. (3. nodaļa. Valodas prasme; 4. nodaļa. Skolas)
3. *Nītiņa D.* Ievads valodniecībā. — R., 1991, 28.—39. lpp.
4. Valodas situācija Latvijā / Sociolingvistisks pētījums. 2. daļa / Latviešu lingvistiskā kompetence un valodas procesu vērtējums. — R., 1996, 5.—37. lpp.

Valodu raduraksti jeb Valodu ģenealoģiskā klasifikācija

Valodu saimes un grupas

Ģenealoģiskā klasifikācija (grieķu *genealogia* 'raduraksti')^{1.4.} kārto valodas saimēs un grupās pēc radniecības.

Valodu saimi veido radniecīgas valodas, kas cēlušās no vienas pirmvalodas, kura pastāvējusi vairākos dialektos. Pamazām laika gaitā dialekti attīstījušies par pastāvīgām valodām. Šo procesu ietekmējuši dažādi sabiedriski apstākļi (cilšu un tautību veidošanās), arī saskare ar citām valodām. Vienas saimes valodas ir mantojušās no pirmvalodas kopīgus fonētikas, gramatikas un leksikas elementus.

Aplūkojiet dažu Eiropas valodu vārdu sastatījumu tabulā!

Kā redzat, māti un sauli visās minētajās valodās nosauc ar vienas saknes vārdu. Protams, saknē ir dažas skaņu variācijas.

Tabulā doto vārdu sastatījums rāda arī, ka starp vienām valodām līdzība ir lielāka, starp citām — mazāka. Piemēram, pievērsiet uzmanību vārdam *tēvs*! Latviešu un leišu valodā tam ir viena sakne, krievu, poļu un čehu valodā — cita, bet vācu, angļu un zviedru, arī latiņu un franču valodā — vēl cita.

Pavērojiet, kā šajās valodās sauc ābeli! Liekas, ka četros veidos: vienā — latvieši un leiši, otrā — krievi, poļi un čehi, trešajā — vācieši, angļi un zviedri, bet ceturtajā — franči, līdzīgi senajiem romiešiem (skat. latiņu valodā).

Valodu saimes

Mūsdienās izšķir ap 200 valodu saimju: indoeiropiešu, somugru, semītu-bamītu, ķīniešu-tibetiešu, tjurku, kaukāziešu, dravīdu, mongoļu, tungusu-mandžūru, austrāliešu, malajiešu-polinēziešu, paleofrikāņu, paleoaziātu, Amerikas indiāņu un citas.

Eiropas valodu vārdu sastatījums

| Latviešu | Leišu | Krievu | Poļu | Čehu | Vācu | Angļu | Zviedru | Franču | Latiņu |
|----------|--------|--------|--------|--------|-----------|------------|-----------|---------|------------------------|
| māte | mótina | мать | matka | matka | Mutter | mother | moder | mère | mater |
| saule | sáulē | солнце | słońce | slunce | Sonne | sun | sol | soleil | sol |
| zeme | žémē | земля | ziemia | země | Erde | earth | jord | terre | terra |
| tēvs | tévas | отец | ojciec | otec | Vater | father | fader | père | pater |
| bērzs | béržas | берёза | brzoza | břiza | Birke | birch | björk | bouleau | betula |
| liepa | líepa | липа | lipa | lipa | Linde | lime-tree | lind | tilleul | tilia |
| ābele | obelé | яблоня | jabłoń | jabloň | Apfelbaum | apple-tree | äppelträd | pommier | malus, arī pōmum |
| auzas | āvižos | овёс | owies | oves | Hafer | oats | havte | avoine | avena |
| vilks | vīlķas | волк | wilk | vlk | Wolf | wolf | varg | loup | lupus |

Valodu grupas

Valodu vēsturisko attīstību var noskaidrot, salīdzinot radniecīgo valodu parādības, arī rekonstrējot iespējamās pirmvalodas elementus.

Tātad valodu saimē atrodamas tuvāk radniecīgu **valodu grupas**. Tās var būt radušās, saimes pirmvalodai sašķeloties, vai arī vēlāk uz cita kopēja pamata, piemēram, romāņu valodas izveidojušās uz latīņu valodas pamata Romas impērijas provincēs.

1.2
Pirmie radniecīgu valodu grupēšanas mēģinājumi Eiropā sākās 16. gadsimtā. Turpmāk — 17. un 18. gadsimtā — noritēja intensīva valodu faktu vākšana un sistematizēšana: dažādās zemēs izdeva daudzvalodu tabulas, vārdnīcas un katalogus, kas aptvēra vairākus simtus pasaules valodu. Vēlāk, 18. gadsimta beigās, iepazīšanās ar senindiešu valodu — sanskritu — eiropiešiem atklāja sistemātisku līdzību valodās «kā Indas un Gangas, tā arī Sēnas un Po krastos». Tas deva atziņu, ka šīs valodas ir cēlušās no viena kopēja avota, kas varbūt vairs nepastāv, un ka tās vēlāk ir gājušas katra savu attīstības ceļu. 19. gadsimta pirmajā ceturksnī radās salīdzināmi vēsturiskā valodu pētīšanas metode, valodu genealģiskā klasifikācija un patstāvīga zinātne par valodu.

1.3
Dažas valodu saimes ir ļoti plašas, piemēram, indoeiropiešu. Pēc valodu radniecības pakāpes tās tālāk daļa grupās un apakšgrupās. Taču ir arī saimes, kuras sastāv tikai no dažām valodām vai pat tikai no vienas valodas. Piemēram, japāņu, arī korejiešu un basku* valoda katra veido patstāvīgu saimi, jo nav radniecīga ar kādu citu valodu.

Vienas valodu saimes ir vairāk izpētītas, citas — mazāk. Tālāk noskaidrojot valodu radniecību, saimes var tikt apvienotas arī virssaimēs jeb makrosaimēs.

Indoeiropiešu valodu saime

1.8
Indoeiropiešu saimes valodas ir izplatītas ne tikai Eiropā un Āzijā (Indijā un Irānā), bet arī citās pasaules daļās. Tajās runā apmēram 2,3 miljardi zemeslodes iedzīvotāju (1992. gada *Ģeolingvistikas gadagrāmatas* dati).

Par indoeiropiešu pirmdzimtenes vietu ir atšķirīgas hipotēzes. Tā kā vecākā no zināmajām valodām 18. gadsimtā bija sanskrits, radās doma, ka tas ir pamatā citām valodām un ka Indija ir indoeiropiešu pirmdzimtene. Šāds uzskats pausts vairāku autoru darbos vēl 19. gadsimtā, arī jaunlatviešu Jura Alunāna un Krišjāņa Barona rakstos. Pat mūsdienās speciālistiem nākas pierādīt šīs hipotēzes maldīgumu: arheologu atradumi liecina, ka indoeiropiešu ciltis ir ienācējas Indijā, bet daži sanskrita elementi, piemēram, patskaņu sistēma, ir jaunāki nekā sengrieķu un latīņu valodā.

* Baski (ap 0,5 miljoni) dzīvo galvenokārt Spānijā, arī Francijā Pireneju pakājē un Latīņamerikā, literārā valoda kopš 16. gadsimta, latīņu rakstība.

Indoeiropiešu pirmdzimtene

19. gadsimta beigās indoeiropiešu pirmdzimtenes meklēšanai radās zinātniski kritēriji: arheologu secinājumi par senajām auklas keramikas un kurgānu jeb bedru kultūrām, par cilšu migrācijas ceļiem, kā arī vārdu krājuma liecības, piemēram, kopēji augu (*bērzs, ozols* u. c.) un dzīvnieku (*vilks, suns* u. c.) nosaukumi.

Liela daļa pētnieku atzīst, ka indoeiropiešu pirmdzimtene atradusies Eiropas centrālajā un austrumu daļā starp Baltijas jūru un Balkānu pussalu, starp Donu un Reinu (skat shēmā!). Laika gaitā runātāji izklīduši pa plašāku teritoriju, asimilēdami vietējos iedzīvotājus.

Kopš 1985. gada pastāv arī viedoklis, ka indoeiropiešu pirmdzimtene varētu būt bijusi Mazāzijas un ziemeļu Mezopotāmijas apgabali. Šī hipotēze balstās uz arheologu atziņām un ļoti plašu kopējā vārdu krājuma analīzi. Pētnieki, piemēram, konstatējuši, ka daudzās indoeiropiešu valodās ir saglabājušies vienas izcelsmes vārdi jēdzieniem 'augstiene', 'augsti kalni', 'klints', 'akmens' u. c. Šo hipotēzi daļa zinātnieku atbalsta, citi — apšaubā.



Iespējamās indoeiropiešu pirmdzimtenes vietas

Ir izteikti arī citi uzskati par indoeiropiešu pirmdzimteni.

Zinātnieki domā, ka indoeiropiešu pirmvaloda kā dialektu kopums ir pastāvējusi no 6. līdz 4. gadu tūkstošim p. m. ē. Tā sākusi sadalīties apmēram 4.—3. gadu tūkstošā p. m. ē. Pirmvaloda atšķīrās ne tikai teritoriāli, bet arī indoeiropiešu kopdzīves laika dažādos posmos. Tā pastāvēja arī tad, kad bija atšķēlušās un kļuvušas patstāvīgas pirmās grupas. Cilšu dzīves apstākļi nosacīja valodu grupu un atsevišķu valodu nodalīšanos un patstāvīgu pastāvēšanu. Tā, sairstot indoeiropiešu kopībai, dažādos laikos ir izveidojušās šīs saimes valodu grupas.

Indoeiropiešu
pirmvaloda

201

Indiešu valodas

Irāņu valodas

Slāvu valodas

Baltu valodas

Ģermāņu valodas

19 **Indiešu valodām** ir apmēram 4000 gadu gara vēsture, senas rakstības tradīcijas un rakstu pieminekļi, piemēram, vēdas.

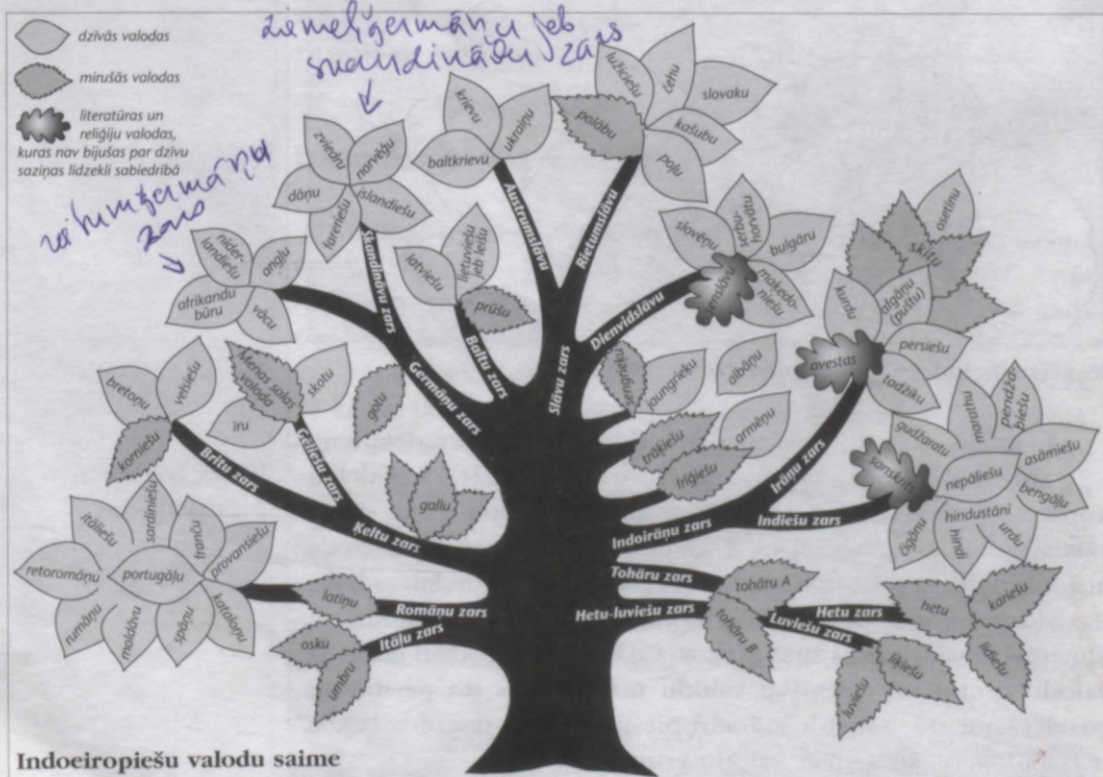
Indoeiropiešu ciltis ienāca Indijā ap 2000. gadu p. m. ē. un sastapās ar pamatiedzīvotāju — dravīdu — ciltīm. Šo cilšu valodu mijiedarbībā izveidojās indiešu valodu grupa. Senās un viduslaiku Indijas literārā valoda bija sanskrits (senindiešu *samskrtā* 'apstrādāts'). Blakus sanskritam bija «neapstrādātas» valodas, ko lietoja plašas tautas masas. No šīm valodām vēlāk radās mūsdienu indiešu valodas: hindi, urdu, bengāļu, čigāņu un daudzas citas. Sanskrits mūsdienās ir budisma un dažkārt arī daiļliteratūras valoda.

Irāņu valodas ir persiešu, tadžiku, kurdu, osetīnu, afgāņu u. c. Dažām šīs grupas valodām ir seni rakstu pieminekļi, pat no 6. gadsimta p. m. ē.

Slāvu valodu grupa izveidojusies apmēram pirms 3000 gadiem Dņepras vidustecē. To veido 3 apakšgrupas: austrumslāvu valodas (krievu, baltkrievu un ukraiņu), dienvīdslāvu valodas (bulgāru, serbhorvātu, slovēņu, maķedoniešu u. c.), rietumslāvu valodas (poļu, čehu, slovaku u. c.).

Baltu valodu grupu mūsdienās pārstāv tikai divas dzīvas valodas — lietuviešu jeb leišu valoda un latviešu valoda. Plašāk par šo grupu stāstīts nākamajā apakšnodaļā.

Ģermāņu valodas veidojušās Eiropas vidienē, sākot ar 1. gadu tūkstoši p. m. ē. Mūsu ēras 2. un 3. gadsimtā sākusies ģermāņu pamatvalodas sadalīšanās. Mūsdienās ģermāņu grupu veido 2 apakšgrupas: ziemeļģermāņu jeb skandināvu valodas (zviedru, norvēģu,



dāņu, islandiešu) un rietumģermāņu valodas (angļu, vācu, nīderlandiešu, jidišs* u. c.).

Romāņu valodas ir izveidojušās uz ikdienas latīņu valodas pamata mūsu ēras 6.—9. gadsimtā bijušās Romas impērijas provincēs. Šajā grupā ietilpst itāliešu, franču, spāņu, portugāļu, kataloņu, rumāņu un vēl dažas citas valodas.

Ķeltu valodas kā indoeiropiešu saimes grupa sakņojas Eiropas vidienē starp Reinu, Mainu un Donavu. Tās radušās apmēram pirms 3000 gadiem. Ķelti, būdami liela un stipra tauta, vēlāk izklīduši gandrīz pa visu Eiropu, bet pēc tam bijuši spiesti ieņemtās teritorijas atdot romiešiem un ģermāņiem. Mūsdienās pie ķeltu grupas pieder īru, skotu, bretoņu, velsiešu valoda.

Atsevišķu grupu veido **grieķu valoda** — mūsdienās jaun-grieķu valoda (kopš 12. gadsimta), bet vēsturiski vidusgrieķu valoda — no mūsu ēras 6. gadsimta līdz 12. gadsimtam un sengrieķu valoda — apmēram no 10. gadsimta p. m. ē. līdz mūsu ēras 5. gadsimtam. Sengrieķu valoda ir nozīmīga kā Eiropas pirmās civilizācijas valoda un starptautiskās terminoloģijas avots.

Bez minētajām valodām indoeiropiešu saimē ietilpst arī **albāņu valoda** un **armēņu valoda**. Pie indoeiropiešu saimes ir piederējušas arī vairākas mirušu valodu grupas.

Romāņu valodas

Ķeltu valodas

Grieķu valoda

Albāņu valoda
Armēņu valoda

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI



1. Raksturojiet valodu ģeoloģiskās klasifikācijas objektīvo pamatu!
2. Kādās vienībās tiek grupētas valodas pēc ģeoloģiskās klasifikācijas?
3. Ar ko var izskaidrot teritoriāli tālu valodu radniecību?
4. Izstrādāriet Eiropas lingvistisko karti, administratīvi politiskajā kontūrkartē atšķirīgi iekrāsojot valodu grupu teritorijas! Neaizmirstiet pierakstīt izmantoto krāsu apzīmējumu atšifrējumu!
5. Nosauciet indoeiropiešu saimes valodu grupas un valodas, kas ietilpst tajās!
6. Nosauciet valstis, kuru iedzīvotājiem dzimtā ir angļu valoda!
7. Kuru valstu iedzīvotājiem dzimtā ir vācu valoda?
8. Kuru valstu iedzīvotājiem dzimtā ir franču valoda?

Baltu valodu grupa un latviešu valoda tajā

Indoeiropiešu saimes baltu valodu grupu mūsdienās pārstāv tikai divas dzīvas valodas — **latviešu valoda** un **leišu** jeb **lietuviešu valoda**. Latviešu valodu runā apmēram 1,5 miljoni cilvēku, galvenokārt Latvijā, bet leišu valodu — apmēram 3,3 miljoni cilvēku, galvenokārt Lietuvā.

Senāk baltu valodu skaits ir bijis krietni lielāks. Pie šīs grupas ir piederējušas prūšu, augštaišu, žemaišu, jātvingu, galindu, kuršu, latgaļu, sēļu, zemgaļu un citu baltu cilšu valodas.

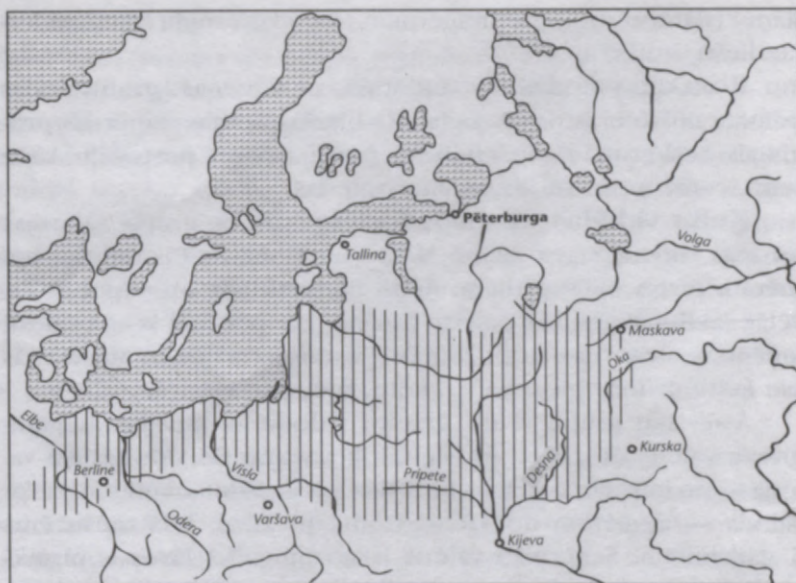
Aizvēsturiskos laikos baltu apdzīvotā teritorija bija aptuveni sešreiz lielāka nekā lietuviešu un latviešu apdzīvotie apgabali mūsdienās, atzīst ievērojamā lietuviešu izcelsmes ASV arheoloģijas profesore Marija Gimbutiene (1921—1994) grāmatā «Balti aizvēsturiskajos

Domājams, ka jau 201
2. gadu tūkstoši p. m. ē.
balti ir atdalījušies no
indoeiropiešu kopības.

* Jidišs — Austrumeiropas ebreju valoda, kas radusies 10.—13. gadsimtā uz vācu valodas dialektu pamata ar senebreju, slāvu un citu valodu elementiem.

Baltu ciltis

2.3



Baltiskas cilmes ūdeņu nosaukumu izplatība

laikos», kas izdota arī latviskā tulkojumā. Par to liecina arheoloģiskie materiāli un arī baltiskas cilmes vietvārdi, īpaši ūdeņu nosaukumi. 1. gadu tūkstoši p. m. ē. baltu ciltis ir apdzīvojušas ļoti plašu teritoriju — no Vislas lejteces un Baltijas jūras dienvidaustrumu



Baltu ciltis 13. gadsimtā

piekrastes līdz Okas augštecei un Piedņepras mežastepei. Vēlāk baltu ciltis ir virzījusās uz ziemeļiem un rietumiem un apmetušās uz dzīvi pie Baltijas jūras. Te tās sastapa somugru ciltis, ko atspieda uz ziemeļrietumiem, bet pašas ieņēma daļu somugru apdzīvotās teritorijas. Baltu cilšu novietojumu ap Baltijas jūru 13. gadsimtā skatiet kartē, kas aizgūta no pieminētās profesores M. Gimbutienes grāmatas!

Baltu sakari ar somugru ciltīm ir ietekmējuši gan baltu, gan Baltijas jūras somugru valodu veidošanos. Latviešu valodu šī ietekme skārusi daudz vairāk nekā leišu valodu. Ietekme izpaužas gan somugriskas cilmes vietvārdos, piemēram, ar izskaņām, -aži, -eži, -iži, -uži, (*Ainaži, Limbaži, Vidriži* u. tml.), gan aizguvumos, piemēram, zvejniecības leksikā (*kaija, ķīsis, salaka, joma, loms, murds* u. tml.), gan, domājams, arī pirmās zilbes uzsvārā.

Rietumbalti ir senprūšu ciltis — jātvingi, galindi. Austrumbalti ir latviešu ciltis (latgaļi, zemgaļi, sēļi) un leišu ciltis (augštaiši un žemaiši).

Baltu kultūras augšupejas un uzplaukuma laiki pieder pie aizvēstures. Lielākā daļa baltu cilšu gāja bojā, tās asimilēja kaimiņi.

Tuvākie baltu kaimiņi bija slāvi. Senās baltu un slāvu attiecības joprojām ir zinātnes problēma, kuru risina daudzu zemju zinātnieki. Ir izteikti dažādi viedokļi. Protams, baltu valodām vistuvākās ir slāvu valodas. Par to liecina, piemēram, vairāki simti kopīgas cilmes vārdu, kuri sastopami tikai baltu un slāvu valodās, tādi kā latviešu *galva*, leišu *galva*, prūšu *galwo*, senslāvu *glava*, krievu *голова*, turpretī vācu *Kopf*, angļu *head*, franču *la tete*, itāliešu *capo*.

Sākot ar mūsu ēras 6. gadsimtu, slāvi iespiedās senās baltu teritorijas dienvidu un austrumu apgabalos.

Latvisko cilšu — latgaļu, zemgaļu un sēļu — valodas ir bijušas visai tuvas. Tas ir veicinājis to saplūšanu cilšu pārvietošanās procesos.

Kuršu valodai ir bijis vairāk atšķirīgu pazīmju no pārējām latviešu cilšu valodām, un tā ilgāk saglabājās kā patstāvīga valoda, arī kā tautības valoda. Tomēr arī kuršu valoda vēlāk ieplūda gan latviešu valodā, gan lietuviešu valodā.

13. gadsimtā cilšu valodu attīstību pārtrauca vācu krustnešu iebrukums. Prūši — turīgākie un eiropiskākie no baltiem — 400 vācu kolonizācijas gados tika iznīcināti un pārvācoti, daļa pievienojās leišiem. Vairākas dienvidprūšu zemes sagrāba poļi un krievi. Leiši apvienojās un sekmīgi pretojās vācu ordenim. Enerģisku valdnieku vadīta, Lietuva izauga un kļuva par varenu valsti. Bet latviešu cilšu, arī somugrisko lībiešu zemes iekaroja vācu krustneši. Cīņa pret kopīgajiem ienaidniekiem veicināja cilšu apvienošanos latviešu tautībā un kopējas valodas veidošanos. Ap 16.—17. gadsimtu šī valoda izplatījās visā Latvijā. Tajā ieplūda

2. 7.

2. 5.

Ap 500. gadu p. m. ē. rietumbalti nošķīrās no austrumbaltiem, bet austrumbaltu ciltis turējušās kopā vēl līdz pat mūsu ēras 6.—7. gadsimtam.

2. 8.

2. 6.
+ latvisko

No latgaļu, zemgaļu, sēļu un kuršu cilšu valodām veidojās kopēja latviešu tautības valoda.

*Latviešu tautības
valoda kļuva par kopīgo
sazināšanās valodu
visā Latvijas teritorijā
16.—17. gadsimtā.*

arī lībiešu valoda, gan kļūdamā par pamatu lībiskajam dialektam, gan piešķirdama latviešu valodai dažas atšķirības no citām baltu valodām.

Abas dzīvās baltu valodas ir saglabājušas daudz senisku indoeiropiešu parādību. Pirmatnējās skaņas, īpaši patskaņi un divskaņi, baltu valodās ir paglābušās labāk nekā citās indoeiropiešu valodās. J. Endzelīns norāda, ka no indoeiropiešu saimes pirmvalodas mantotais divskanis **ei** mūsdienās atrodams tikai leišu un latviešu valodā. Leišu valoda ir saglabājusi vairāk senisku, pirmvalodai tuvu parādību nekā latviešu valoda.

Dzīvajām baltu valodām, īpaši leišu valodai, to seniskuma dēļ indoeiropiešu vēstures studijās ir liela nozīme, tāpat kā mirušajām valodām: sanskritam, sengrieķu un latīņu valodai.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI



1. Kad balti, domājams, nošķirušies no indoeiropiešu kopības?
2. Kur atradusies sākotnējā baltu apdzīvotā teoritorija, piemēram, 2. gadu tūkstoši p. m. ē.? Kas par to liecina?
3. Kad balti sadalījušies rietumbaltos un austrumbaltos? Kuras ir austrumbaltu, kuras — rietumbaltu ciltis?
4. Kad šķirušies austrumbaltu cilšu ceļi?
5. Kuras kaimiņu valodas ir ietekmējušas baltu valodu veidošanos senatnē?
6. Kas notika ar baltu cilšu valodām pēc vācu krustnešu iebrukuma 13. gadsimtā?
7. Kad un uz kāda pamata ir veidojusies latviešu tautības valoda?
8. Kāpēc baltu valodām ir īpaša nozīme indoeiropiešu valodu vēstures izziņāšanā?



MĀCĪBU GRĀMATAS

1. *Blese E.* Ievads valodniecībā. — R., 1922, 68.—127. lpp.
2. *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968, 37.—98. lpp.
3. *Reformatskis A.* Ievads valodniecībā. — R., 1975, 312.—352. lpp.
4. *Šmits P.* Ievads valodniecībā. — R., 1934, 36.—96. lpp.

IETEICAMĀ LITERATŪRA

1. *Endzelīns J.* Ievads baltu filoloģijā / Darbu izlase, IV₂. — R., 1982, 377.—405. lpp.
2. *Gimbutiene M.* Balti aizvēsturiskajos laikos. Etnogēze, materiālā kultūra un mitoloģija. — R., 1994, 7.—62. lpp.
3. *Sedovs V.* Balti senatnē. — R., 1992.
4. Countries, Peoples and Their Languages / The Geolinguistic Handbook by Erik V. Gunnemark. — Gothenburg (Sweden), 1992.
5. *Sabaliauskas A.* Mes baltai. — Kaunas, 1986.
6. *Urbutis V.* Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos / Kalbotyra, IV. — Vilnius, 1962, p. 381—386.
7. Энциклопедический словарь юного филолога. — М., 1984, с. 231—233.
8. *Фолсом Ф.* Книга о языке / Tulk. no angļu val. — М., 1974, с. 82—92.

Pasaules valodu «arhitektūra» jeb Valodu tipoloģiskā klasifikācija

19. gadsimtā izvirzījās jautājums par valodu klasifikāciju pēc to **uzbūves**, materiāla organizācijas jeb struktūras līdzības neatkarīgi no to izcelšanās kopības. Radās valodu tipoloģiskā klasifikācija.

Visvairāk izstrādāta ir valodu **morfoloģiskā klasifikācija**, ko 19. gadsimta sākumā aizsāka vācu zinātnieki brāļi Frīdrihs un Augusts Šlēgeļi. Šo tipoloģiju tālāk attīstīja 19. gadsimta izcilākais valodnieks, vispārīgās valodniecības dibinātājs, vācu zinātnieks Vilhelms Humbolts, arī vācu lingvisti Augusts Šleihers un Heimans Šteintāls, krievu valodnieks Filips Fortunatovs. Jaunu morfoloģisko klasifikāciju 20. gadsimtā izstrādāja amerikāņu valodnieks Edvards Sepīrs (1921).

Valodu **morfoloģiskās** klasifikācijas pamatā ir divas pazīmes:

1) vārdu morfoloģiskās uzbūves sarežģītības pakāpe (vai valodā ir piedēkļi, priedēkļi, galotnes),

2) gramatiskās nozīmes izteikšanas paņēmieni un līdzekļi (vai gramatiskās nozīmes izsaka ar galotni vai ar piedēkļiem/priedēkļiem, vai citādi).

Pēc morfoloģiskām pazīmēm var izdalīt četrus valodu tipus:

- izolējošās valodas,
- aglutinatīvās valodas,
- fleksīvās valodas,
- inkorporējošās valodas.

Izolējošās valodas

Izolējošās jeb sakņu valodas ir ķīniešu, vjetnamiciešu, birmiešu un citas ķīniešu-tibetiešu saimes valodas, kā arī dažas Rietumāfrikas valodas. To pazīmes ir šādas.

1. Vārdu veido viena vai vairākas saknes bez kādiem afiksiem (piedēkļiem, priedēkļiem, galotnēm), piemēram, ķīniešu valodā *guņ* 'darbs', *žeņ* 'cilvēks', bet *guņžeņ* 'strādnieks', *naņžeņ* 'vīrietis', *ņuižeņ* 'sieviete', *šanžeņ* 'tirgotājs', *cjuņžeņ* 'karavīrs'. Jaunus vārdus darina ar citām saknēm, kas ir patstāvīgi vārdi, piemēram,

Pasaules valodu tipus iespējams noteikt pēc dažādām struktūras pazīmēm — fonētiskām, morfoloģiskām, sintaktiskām un semantiskām.


šu 'koks', sunšu 'priede', janšu 'papele' vai arī fen 'kukainis', mifen 'bite', mofen 'lapsene'.

2. Vārdi nav lokāmi. Gramatiskās nozīmes un sintaktiskās attieksmes izsaka ar vārdu secību teikumā, piemēram, ķīniešu valodā *Vo bu pa ta* 'Es nebaidos viņa', bet *Ta bu pa vo* 'Viņš nebaidās manis'. Būtiska loma gramatisko nozīmju izteikšanā ir uzsvaram, kas ir muzikāls, un intonācijai (piemēram, ķīniešu valodā ir piecas zilbes intonācijas).

3. Tomēr izolējošās valodās ir arī vārdi, kurus zināmā mērā var pielīdzināt mūsu afiksiem: ķīniešu valodā gramatiskās nozīmes var izteikt ar palīgvārdiem, kuri var būt arī patstāvīgi vārdi, piemēram, *la* apzīmē vienreizēju, pabeigtu darbību: *Vo loila* 'Es atbraucu', *Ta dzoula* 'Viņš aizgāja'; īslaicīgu darbību izsaka ar darbības vārda atkārtojumu: *kaŋ-kaŋ* 'paskatīties', *ķin-ķin* 'paklausīties'; daudzskaitli izsaka ar *meŋ*, 'piemēram', *guŋžeŋmeŋ* 'strādnieki', *tundžiemeŋ* 'biedri'.

Apzīmēsim patstāvīgā vārda sakni ar melnu taisnstūri, palīgvārda sakni — ar iesvītrotu taisnstūri. Tad teikumu izolējošās valodās grafiski varam attēlot šādi:

a) tiro sakņu valodās 

b) celmu valodās 

Pretstats izolējošām valodām ir valodas ar afiksiem. Tā kā afiksi ir dažādi (piedēkļi, priedēkļi, galotnes), arī to pievienošanās saknei un funkcijas ir atšķirīgas, starp valodām ar afiksiem ir nošķirami vairāki tipi.

Aglutinatīvās valodas

Aglutinatīvās jeb aglutinējošās valodas ir lielākā daļa pasaules valodu: kaukāziešu, tjurku, mongoļu, tungusu-mandžūru, dravīdu, indonēziešu, paleoaziātu, bantu un citas valodu saimes, kā arī japāņu, korejiešu un esperanto valoda.

Šo valodu pamatpazīme ir **aglutinācija** (latīņu *aglutinatio* 'pielīmēšana') — vārdu darināšana un gramatisko formu veidošana, mehāniski pievienojot nemainīgām saknēm vai celmiem viennozīmīgus, standartizētus piedēkļus vai priedēkļus (vienai daļai valodu, piemēram, tjurku, raksturīgi tikai piedēkļi, bet citām, piemēram, kaukāziešu un bantu valodām, — tikai priedēkļi). Morfēmas ir patstāvīgas, to savirknējums brīvs, vaļīgs, robežas starp tām noteiktas, skaidras, piemēram, turku valodā *-da* — lokatīva piedēklis, *-lar* — daudzskaitļa piedēklis, tāpēc *odada* 'istabā', *odalar* 'istabas' (daudzskaitļa nominatīvs), *odalarda* 'istabās', *dalda* 'zarā', *dallar* 'zari', *dallarda* 'zaros'; arī tatāru *bakčada* 'dārzā', *bakčalar* 'dārzi', *bakčalarda* 'dārzos' vai arī *bakčači* 'dārznieks', *bakčačilik* 'dārzkopība'.

Aglutinatīvajām valodām ir arī vēl citas pazīmes.

1. Sakne nemainās.

2. Afiksi ir viennozīmīgi, t. i., katrs izsaka tikai vienu gramatisko nozīmi.

Aglutinācija

3. Afiksi ir standartizēti, t. i., vienas gramatiskās nozīmes izteikšanai visos gadījumos (visiem vārdiem) tiek pievienots viens un tas pats afikss.

4. Saknes arī bez afiksiem veido patstāvīgu, atsevišķu vārdu (*oda* 'istaba', *dal* 'zars', *bakča* 'dārzs').

5. Afiksus saknēm vai celmiem pievieno mehāniski, jebkurā savienojumā robežas starp vienībām ir skaidras, morfēmas katra patstāvīgi izsaka savu nozīmi.

Pēc aglutinācijas paņēmiena darināts vārds un veidota vārda forma atgādina vilciena sastāvu, kura lokomotīve ir sakne, bet vagonu virknē — afiksi. Vagonu, resp., afiksu savienojumi vienmēr ir skaidri redzami. Līdzīgi kā katrs vagonš paredzēts tikai vienai kravai (vai nu labībai, vai akmeņoglēm u. tml.), un tas to ved vienmēr, vienalga, kāda lokomotīve likta sastāva priekšgalā, arī afiksiem ir tikai viena nozīme, un tie tiek izmantoti šīs nozīmes izteikšanai visos gadījumos.

Jāpiebilst, ka vairākām aglutinatīvām valodām raksturīga patskaņu harmonija, t. i., saknes patskanis prasa sev līdzīgus patskaņus visos piedēkļos, piemēram, turku valodas vārda sakne ar platiem patskaņiem *oda* prasa platus patskaņus arī piedēkļos *-da*, *-lar*, — bet sakne ar šauriem patskaņiem *ev* 'māja' prasa šaurus patskaņus piedēkļos: *evde* 'mājā', *evler* 'mājas', *evlerde* 'mājās'. Patskaņu harmonijas dēļ darbības vārda piedēklim arī ir divi varianti *mak-mek*, piemēram, *yazmak* 'rakstīt', *yazmamak* 'nerakstīt', *yazdarmak* 'piespiest rakstīt', bet *sevmeke* 'mīlēt', *sevmemek* 'nemīlēt', *sevdermek* 'piespiest mīlēt'.

Apzīmēsim piedēkli ar diagonāli iesvītrotu taisnstūri, bet priedēkli — ar rūtotu taisnstūri. Tad aglutinatīvo valodu teikuma grafisks attēls var būt šāds:

a) piedēkļu valodās +

b) priedēkļu valodās +

Fleksīvās valodas

Fleksīvās valodas ir indoeiropiešu un semītu valodas. Tajās gramatiskās nozīmes izsaka galvenokārt ar īpašu elementu — **fleksiju** (latīņu *flexio* 'liekšana', 'liekums'). Tā var būt ārēja (aiz saknes) un iekšēja (saknē iesprausta).

Ārējā fleksija ir galotne, un to izmanto indoeiropiešu valodās.

1. Sakne nepastāv kā patstāvīgs vārds, tā ir vārda sastāvdaļa tikai savienojumā ar citām sastāvdaļām.

2. Sakne var arī fonētiski mainīties, piemēram, *brālis* — *brāļa*, *brāļi* utt.; *sviest* — *sviedu*, *sviežu*, *sviezdams*; *roka* — *rociņa*, *roķele*.

Patskaņu harmonija

Ārējā fleksija

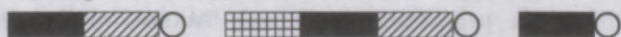
3. Afiksi ir daudznozīmīgi, tie vienlaikus var izteikt vairākas gramatiskās nozīmes, piemēram, latviešu un krievu valodā lietvārdu locījumu galotnes izsaka gan skaitļa, gan locījuma, gan dzimtes nozīmi.

4. Afiksi nav standartizēti, t. i., vienas gramatiskās nozīmes izteikšanai ne visiem vārdiem visos gadījumos der viens afikss. Tā, piemēram, latviešu valodā locījumu galotnes lietvārdiem variējas pa deklinācijām, dažādu konjugāciju un grupu darbības vārdiem ir atšķirīgi piedēkļi un galotnes vienas un tās pašas gramatiskās nozīmes izteikšanai.

5. Afiksu pievienojums saknei vai celmam ir ciešs sakausējums, kurā savstarpēji ietekmējas saknes beigu fonēmas un piedēkļa vai galotnes sākuma fonēmas. Šādu nestandarta un daudznozīmīgu afiksu saplūšanu ar sakni, kad morfēmu robežas nav viegli nosakāmas, sauc par **fūziju** (latīņu *fusio* 'liešana', franču *fusio* 'sakušana', 'saplūšana'). Kā redzams, fūzija ir pretstats aglutinācijai.

Angļu valodnieks Maksis Millers raksta, ka atšķirība starp anglutinatīvām un fleksīvām valodām atgādinot atšķirību starp sliktu un labu mozaīku. Fleksīvās valodās vārdi šķiet darināti no viena akmens, bet aglutinatīvo valodu vārdos skaidri redzamas plaisas un šuves akmentiņu savienošanas vietās.

Izmantojot iepriekš pieņemtos apzīmējumus un galotni apzīmējot ar aplīti, fleksīvās valodas teikumu var atainot šādi:



Iekšējā fleksija

Taču fleksija var būt ne tikai ārēja (pievienota pie saknes vai celma), bet arī iekšēja (iesprausta pašā saknē), piemēram, arābu valodā triju līdzskaņu sakne *k-t-b* izsaka rakstīšanas ideju, patskaņi, nostādamies starp līdzskaņiem, veido vārdu formas un darina jaunus vārdus: *kataba* 'viņš uzrakstīja', *kutiba* 'tas bija uzrakstīts', *katibu* 'rakstošais' (*katib* 'rakstnieks'), *kitabū* 'rakstījums' (*kitab* 'grāmata'); līdzskaņi *k-t-l* izsaka nonāvēšanas ideju, bet *katala* 'viņš nonāvēja', *kutila* 'viņš bija nonāvēts', *katilu* 'nāvējošais', *kitalu* 'nonāvētais'.

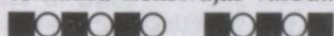
Iekšējā fleksija ir raksturīga semītu valodām un ir galvenais paņēmieni gramatisko formu veidošanā. Katrai patskaņu triādei ir sava noteikta gramatiskā nozīme. Līdzskaņu grupa un patskaņi starp tiem kā pēc formas, tā pēc nozīmes veido divas atsevišķas morfēmas. Viena morfēma savienojas ar otru tā, kā divām ķemēm var savienoties zari.

Iekšējā fleksija sastopama dažkārt arī indoeiropiešu valodās, piemēram, patskaņu mija ģermāņu valodās t. s. stiprajiem darbības vārdiem vārdu saknē un atvasinājumos no tiem (Ablaut): angļu *sing* — *sang* — *sung* — *a song*, vācu *singen* — *sang* — *gesungen* — *Gesang*, arī umlauts, lai izteiktu atšķirību starp vienskaitli un daudzskaitli: vācu *Bruder* — *Brüder*, *Ofen* — *Öfen*.

Arī latviešu valodā ir iekšējās fleksijas gadījumi, piemēram, I konjugācijas 2. grupas darbības vārdu pamatcelmos: *cirpt* —

*cērp*u — *cirp*u, *likt* — *liek*u — *lik*u, *krīkst* — *kremt*u — *krimt*u. Taču indoeiropiešu valodās iekšējā fleksija gramatisko formu veidošanā nav vispārējs paņēmieni.

Ar jau iepriekš izmantotajiem apzīmējumiem grafiski attēlosim teikumu fleksīvajās valodās ar iekšējo fleksiju.

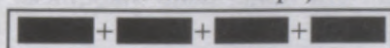


Inkorporējošās valodas

Ir arī daudz valodu, kurās gramatiskās nozīmes izsaka ne atsevišķs vārds, bet vesels teikums. Vārdu saknes aglutinējas vienā kopīgā veselumā, kas ir gan vārds, gan teikums. Sākumā novietots teikuma priekšmets, beigās — izteicējs, bet pa vidu iekļaujas (inkorporējas) papildinātāji ar apzīmētājiem un apstākļiem. Meksikas indiāņu valodā teikumu *ninakakwa* 'es ēdu gaļu' veido *ni* 'es', *kwa* 'ēst', *naka* 'gaļa', bet čukču valodā *tiatakaanmirkin* 'es nonāvēju treknus briedžus' sastāv no *ti* 'es', *ata* 'trekns', *kaa* 'briedis', *nmi* 'nonāvēt', *rkin* 'darīt'.

Tādas valodas veido īpašu tipu — **inkorporējošās jeb polisintētiskās valodas**. Šo tipu pārstāv Amerikas indiāņu valodas, paleoaziātu valodas un basku valoda.

Vārdam-teikumam iespējama šāda grafiska shēma:



Sintētiskās un analītiskās valodas

Gramatiskās nozīmes var izteikt vai nu vārda ietvaros (sintētiski), vai ārpus vārda (analītiski).

Sintētiskajā (grieķu *synthesis* 'savienošana') formā visas gramatiskās nozīmes savienojas ar leksisko. Teikumos *Tēvs stāsta dēlam pasaku. Dēls klausās tēva pasaku* visas formas ir sintētiskas. Formā *stāsta* kopā ar darbību ir izteikts tās laiks (tagadne), darītājs (3. persona), īstenības izteiksme un darāmā kārtā, bet formā *dēlam* kopā ar leksisko nozīmi — vienskaitļa datīva nozīme.

Turpretī analītiskajā (grieķu *analysis* 'sadališana') formā nozīmes ir sadalītas: leksiskā nozīme koncentrējas pašā vārdā, bet gramatiskās nozīmes izsaka galvenokārt ar palīgvārdiem. Teikumā *Tēvs ir stāstījis dēlam pasaku, bet dēls nav klausījies tēva pasaku* palīgdarbības vārdi *būt* un *nebūt* piedalās saliktās tagadnes formu veidošanā, izteikdami tagadni, 3. personu un īstenības izteiksmi, bet darbības vārdi *stāstīt* un *klausīties* divdabju formā nosauc pašu darbību, kas jau notikusi un izpaužas tagadnē.

Attiecīgos teikumos angļu valodā *Father is telling a fairy-tale to his son. Father had told a fairy-tale to his son but the son hadn't listened to the fairy-tale of the father* analītiskas ir ne tikai formām *ir stāstījis* un *nav klausījies* atbilstošās formas *had told* un *hadn't listened*. Arī formām *stāsta, dēlam* un

Sintētiskās valodas

Analītiskās valodas

Neviens valodas tips nav pārāks par citiem. Katra tipa valoda var labi izpildīt savus uzdevumus un izteikt visu, ko vēlas paust tās runātāji.

tēva atbilstošās *is telling, to son un of the father* ir veidotas ar palīgvārdu palīdzību.

Valodu, jo sevišķi fleksīvo, tipoloģiskajā raksturojumā būtiska nozīme ir tam, kāds ir sintētisko un analītisko formu īpatsvars, kāda ir palīgvārdu loma vārdu formu, vārdu savienojumu un teikumu veidošanā. Pēc šim pazīmēm šķir sintētiskās un analītiskās valodas.

Par **sintētiskām** sauc tādas valodas, kurās dominē sintētiskas formas. Šīs valodas plaši izmanto afiksus. Pie tipiskām sintētiskām valodām pieder senās indoeiropiešu valodas — sanskrits, sengrieķu, latīņu, gotu, senslāvu valoda, mūsdienās lielā mērā sintētiskas ir latviešu, lietuviešu, krievu, vācu un citas valodas.

Par **analītiskām** tiek uzskatītas tādas valodas, kurām raksturīgs analītisko formu pārsvars. Šajās valodās gramatiskās nozīmes galvenokārt izsaka ar palīgvārdiem, vārdu secību, intonāciju. Pie analītiskajām valodām pieder angļu, bulgāru, jaungrieķu, jaunpersiešu, romāņu un citas valodas.

Attīstības gaitā sintētiskajās valodās pastiprinās analītisma tendences. Vairāku indoeiropiešu valodu (angļu, dāņu u. c.) morfoloģiskā struktūra pārveidojusies no sintētiskas analītiskā. Daži valodnieki, piemēram, Augusts Šleihers, nepareizi uzskata šo procesu par valodas sairšanu. Tāpat ir nepareizi uzskatīt analītisko stadiju par progresīvāku (kā domā dāņu valodnieks Oto Jespersens).

Valodas tipa vēsturiskais mainīgums

Valodas tips ir vēsturiski mainīga kategorija, kaut arī tā pārmaiņas notiek ļoti lēni. Piemēram, kaukāziešu valodas ir aglutinatīvas ar lielu piedēkļu īpatsvaru, taču tas vairāk raksturīgs gruzīnu valodai, nevis Dagestānas valodām, kurās samazinās prefiksācijas īpatsvars un pieaug fleksiju izmantošana. Latīņu un senā bulgāru valoda bija sintētiskas fleksīvās valodas, turpretī franču un mūsdienu bulgāru valodā ir ievērojams analītisma īpatsvars.

Jebkurā valodu tipā var konstatēt arī citu tipu iezīmes. Piemēram, baltu un slāvu valodās, kas pamatos ir sintētiskas fleksīvās valodas, sastopami arī izolējošo un aglutinatīvo valodu elementi, iekšējā fleksija un analītisma tendences.

Latviešu valodas tipoloģiskais raksturojums

Latviešu valoda ir sintētiska fleksīva valoda.

Gramatisko nozīmju izteikšanai, resp., gramatisko formu veidošanai latviešu valodā galvenokārt izmanto ārējo fleksiju jeb galotni.

Latviešu valodā dominē sintētiskas formas. Taču ir arī nedaudz analītisku formu:

1) darbības vārdu saliktās formas, piemēram, *esmu lasījusi, biji rakstījis, būs redzējuši, tiek stāstīta, tika aplūkota, tiks darīts* u. tml.;

2) lietvārdu instrumentāļa forma, piemēram, *ar roku, ar mašīnu* u. tml.;

3) īpašības vārdu vispārākās pakāpes formas, piemēram, *pats labākais, pats gudrākais* u. tml.

Ir atrodami arī atsevišķi iekšējās fleksijas gadījumi, kas aplūkoti jau iepriekš, arī izolējošo valodu elementi, piemēram, nelokāmi vārdi.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI

?

1. Doti daži teikumi igauņu valodā ar tulkojumu latviski. Ma valisin vihiku. Es izvēlējos burtnīcu.
Te ehitasite veski. Jūs uzcēlāt dzirnavas.
Sa viisid raamatu. Tu aiznesi grāmatu.

Tulkojiet igauņu valodā! Tu uzcēli dzirnavas.
Jūs izvēlējāties grāmatu.
Es aiznesu burtnīcu.

Kādu valodu tipu pārstāv igauņu valoda, kādu — latviešu valoda? Kādas ir šo valodu pazīmes?

2. Kas ir aglutinācija, un kas ir fūzija? Parādiet to atšķirības iepriekšminētajos igauņu un latviešu teikumos!

3. Doti daži teikumi suahili valodā un to tulkojums latviski.
- | | |
|-------------|--------------------|
| Atakupenda | Viņš mīlēs tevi. |
| Nitawapiga | Es sitišu viņus. |
| Atatupenda | Viņš mīlēs mūs. |
| Anakupiga | Viņš sit tevi. |
| Nitampenda | Es mīlēšu viņu. |
| Unawasumbua | Tu uzbudīni viņus. |

Tulkojiet suahili valodā! Es mīlu tevi.
Tu mīlēsi viņus.
Es uzbudināšu viņu.

Kādu valodu tipu pārstāv suahili valoda? Kas tai raksturīgs?

4. Pie kura morfoloģiskā tipa pieder latviešu valoda? Pie kura — angļu, krievu, vācu valoda?
5. Salīdziniet latviešu valodā lietvārdu instrumentāļa formu ar pārējo locījumu formām, kā arī darbības vārdu vienkāršo laiku personu formas ar salikto laiku formām! Kura daļa izsaka gramatiskās nozīmes?
6. Nosauciet analītiskas formas latviešu valodā!
7. Kuru formu — sintētisku vai analītisku — latviešu valodā ir vairāk?

!

MĀCĪBU GRĀMATAS

1. *Blese E.* Ievads valodniecībā. — R., 1922, 56.—67. lpp.
2. *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968, 98.—103. lpp.
3. *Reformatskis A.* Ievads valodniecībā. — R., 1975, 365.—375. lpp.
4. *Šmits P.* Ievads valodniecībā. — R., 1934, 135.—139. lpp.

IETEICAMĀ LITERĀTŪRA

1. *Lyons J.* Introduction to Theoretical Linguistics. — Cambridge, 1968, p. 187—194.
2. *Nītiņa D.* Ievads valodniecībā. — R., 1991, 42.—47. lpp.
3. *Леонтьев А. А.* Путешествие по карте языков мира. — М., 1990.

Kā radusies un veidojusies rakstība jeb Rakstības izcelšanās un vēsture

Rakstības izcelšanās

Ja cilvēkus šķir liels attālums vai arī laiks, tad tieša sazināšanās ar skaņu valodu nav iespējama vai ir apgrūtināta. Iespēju pārvarēt telpu un laiku dod rakstība.

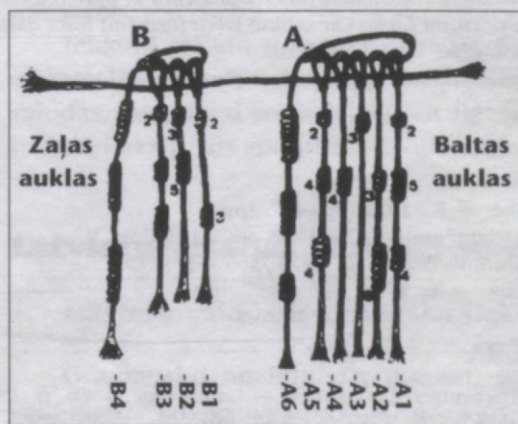
Rakstība plašākā nozīmē ir grafisku izteiksmes līdzekļu sistēma.

Rakstība līdzās mutvārdu runai ir papildu izteiksmes un sazināšanās līdzeklis. Tā radusies vēlāk, paplašinoties valodas lomai un cilvēku pieredzei, kad skaņu valoda vairs nespēja nodrošināt pieredzes saglabāšanu un sazināšanos pāri laikam un telpai. Taču rakstība ne vienmēr tieši atveido skaņu valodu.

Rakstības sākuma posmos tā gan bija sazināšanās līdzeklis, bet valodas elementus tieši neapzīmēja. Peruāņu gani tālā pagātnē (inku valstī) un arī vēl 19. gadsimta vidū auklās sēja mezglus, lai neaizmirstu lopu skaitu: baltās auklas apzīmēja aitas un kazas, bet zaļās — liellopus. Šo mezglu rakstu jeb **kipu** indiāņi izmantoja arī iedzīvotāju, ražas, medījumu un citu materiālo labumu uzskaitē, parādu un nodokļu reģistrēšanai, tirdzniecības darījumu atzīmēšanai, notikumu hronoloģiskam pierakstam, kalendāriem un vēstulēm.

Mezglu rakstus senatnē (dažkārt arī mūsdienās) ir izmantojušas ne tikai Dienvidamerikas tautas, bet arī Ziemeļamerikas indiāņi, ķīnieši, japāņi, palestīnieši un citi.

Kipu



B (zaļās auklas)

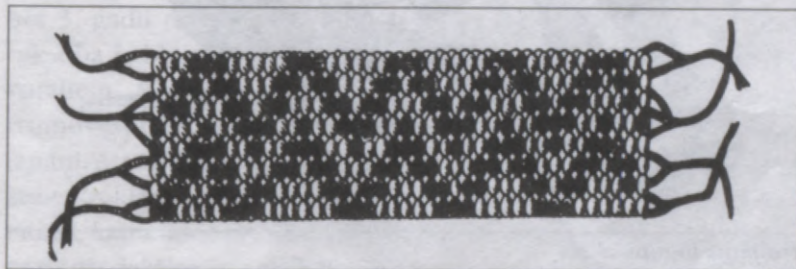
- B1 = 203 vērši
- B2 = 350 govis
- B3 = 235 ālavas
- B4 = kopā 788

A (baltās auklas)

- A1 = 254 auni
- A2 = 36 jēri
- A3 = 300 kazas
- A4 = 40 kazlēni
- A5 = 244 aitas
- A6 = kopā 874

Peruāņu ganu kipu

Par sazināšanās un atcerēšanās līdzekli vairākas tautas Ziemeļamerikā un Dienvidaustrumu Āzijā ir lietojušas gliemežvāku virtenes — **vampumus**. Dažādas krāsas un lieluma gliemežvāki, noteiktā veidā savērti uz auklas vai siksnas vai arī sastiprināti jostā, glabāja ziņas par notikumiem un nesa vēstis tālumā.



Indiāņu vampums

Nodevu un parādu atzīmēšanai, mantas uzskaitēi daudzās zemēs lietoja ierobotus kociņus — **birkas**. Latvieši birkas sauca par burtkokiem.

Mezglu raksti, gliemežvāku virtenes, birkas un citi tamlīdzīgi sazināšanās līdzekļi ir rakstības priekšvēsture.

Rakstība (vārda šaurākā nozīmē) pamatojas uz skaņu valodu, un rakstu zīmes atveido tās elementus. Tā ir izveidojusies gadu tūkstošu gaitā vairāku attīstības periodu laikā.

Rakstības attīstība

Piktogrāfija jeb zīmējumu (bilžu) raksts ir senākais rakstības veids, bet zīmējumi jeb piktogrammas ir senākās rakstu zīmes.

Uz alu sienām, darbarīkiem, uz koka, kauliem un akmens senie cilvēki atainoja savas dzīves notikumus, parādības un priekšmetus. Pamazām viņi sāka ar zīmējumiem paziņot savas domas klātneesošajiem un atstāt novērojumus nākamajām paaudzēm.

Vairākas tautas jēdzienus *zīmēt* un *rakstīt* izsaka ar vienas saknes vārdiem. Piemēram der krievu vārds *нукать* 'rakstīt, gleznot'. Arī latviešiem vārda *rakstīt* sākotnējā nozīme ir 'izrotāt'.

Zīmējumu rakstu ir izmantojuši cilvēki Mezopotāmijā, Ēģiptē, Ķīnā, arī Ziemeļamerikā un Centrālamerikā, Āzijas ziemeļos un citur.

Ar mūsdienu zinātnes metodēm ir mēģināts noteikt atrasto piktogrammu vecumu. Piemēram, Altamiras alā (Spānijā) atrastie krāsainie sienu un griestu zīmējumi, kas vēsti par bizonu, briežu, mežacūku un citu dzīvnieku medībām, tiek datēti ar vēlo paleolītu. Šīs piktogrammas, domājams, radītas apmēram pirms 15 000 gadu. Taču vēl 19. gadsimtā Ziemeļamerikas indiāņi ir lietojuši piktogrāfiju, nosūtot lūgumu ASV kongresam, kā arī fiksējot

Vampumi

Birkas

Piktogrāfija

Piktogrammas nav saistītas ar konkrētu valodu, bet gan ar konkrētu situāciju.



Indiāņu lūgumraksts

Uzzīmētās septiņas figūras nozīmē tās ciltis, kas iesniedz lūgumrakstu (dzērve, bebrs, zivs un citi dzīvnieki simbolizē attiecīgo cilšu nosaukumus). Ezeri, uz kuriem šīs ciltis vēlas doties, uzzīmēti zem svītras (apakšā pa kreisi). No šiem ezeriem vilkta svītra uz galvenās cilts vadoņa (dzērves) acīm, tādējādi apzīmējot lūguma priekšmetu. No dzērves acīm uz priekšu vilktā līnija nozīmē, ka šis raksts iesniedzams augstai valsts iestādei, resp., prezidentam. Ar dzērves acīm savienotas visu citu figūru acis; savienotas arī visu figūru sirdis, lai parādītu, ka cilšu lūgums ir vienprātīgs.

savas dzīves notikumus. Arī mūsdienās pictogrammas uz ādas, kaula, drānām un ķermeņa kā izteiksmes un sazināšanās līdzekļus izmanto vairākas Āfrikas un Melanēzijas tautas.

Senais cilvēks savu vērojumu attēloja, nesadalot elementos, ar veselu gleznu. Šāda pictogramma ataino notikumu, un tai atbilst vesels teksts jebkurā valodā.

Pamazām pictogrammās sāka ieviesties arī nosacītas zīmes abstraktu parādību apzīmēšanai, radās noteikta simbolika. Piemēram, dzīvnieks bez galvas vai ar kājām uz augšu apzīmēja nonāvētu dzīvnieku, bet pīpe — mieru un sirds — satiecību.

Ideogrāfija

Simbolikas ieviešanās pictogrammās un to attālināšanās no konkrētās situācijas pakāpeniski pārveidoja pictogrammas jaunas kvalitātes rakstu zīmēs. Tās sāka apzīmēt ne tikai dzīves faktu, priekšmetu, bet arī jēdzienu, kas radās cilvēka apziņā, domu, kas asociējās ar kādu priekšmetu. Zīmēm izveidojās arī pārnesta, nosacīta nozīme, piemēram, acs zīmējums sāka nozīmēt ne tikai aci, bet arī vērīgumu, nomodu, divas sadotas rokas — arī draudzību, bet sakrustoti ieroči — naidu. Bez tam zīmes kļuva arī vienkāršākas, shematiskākas.

Laika gaitā notika pāreja no pictogrāfijas uz ideogrāfisko rakstību.

Ideogrāfiskā rakstība ir jēdzienu raksts, un tā zīmes — ideogrammas — apzīmē cilvēka apziņā radušos atsevišķus jēdzienus.

*Pictogrammai atbilst
vesels teksts.*

Sākumā attiecīgos jēdzienus izsaka ar priekšmetu zīmējumiem, bet vēlāk attēls kļūst arvien pavisāks, un beidzot tā līdzība ar pašu priekšmetu ir niecīga, zīmējums ir kļuvis par simbolu.

Ideogrāfisko rakstību ir lietojušas daudzas tautas. Jau 4. gadu tūkstoši p. m. ē. tā bijusi šumeriem Mezopotāmijā un ēģiptiešiem, bet 3. gadu tūkstoši p. m. ē. — arī ķīniešiem. Sava ideogrāfiskā rakstība ir bijusi Ziemeļamerikas un Centrālamerikas pirmiedzīvotājiem, Āfrikas, Austrālijas, Okeānijas un Sibīrijas ziemeļaustrumu tautām. Mūsdienās ideogrāfisko rakstību lieto ķīnieši, japāņi. Atsevišķas ideogrammas — ciparus, formulas, simboliskas zīmes reklāmā, izkārtnēs, ceļazīmēs, emblēmās — lieto daudzas tautas, katra lasot tās savā valodā. Piemēram, bērni apzīmē skolu, nazis un dakšiņa — restorānu vai ēdnīcu, gulta — viesnīcu, sarkanais krusts — ārsta palīdzību u. tml.

Ideogrāfiska savā būtībā bija senēģiptiešu rakstība. Rakstu zīmes Ēģiptē jau 4. gadu tūkstoši p. m. ē. tika iekaltas akmenī un uzskatītas par svētām. Šīs zīmes sauc par **hieroglifiem** (grieķu

Ideogrammas attēlo jēdzienus, resp., vārdu nozīmes, nevis pašus vārdus, tāpēc tās ir starptautiskas.

**Hieroglifi
Senajā Ēģiptē
4. gadu tūkstoši
p. m. ē.**



Ēģiptiešu hieroglifi

hieroglyphoi 'svēto rakstu zīmes'). Rakstu zīmēm tika piedēvēts maģisks spēks, bet rakstītāji bija īpašs sociāls slānis.

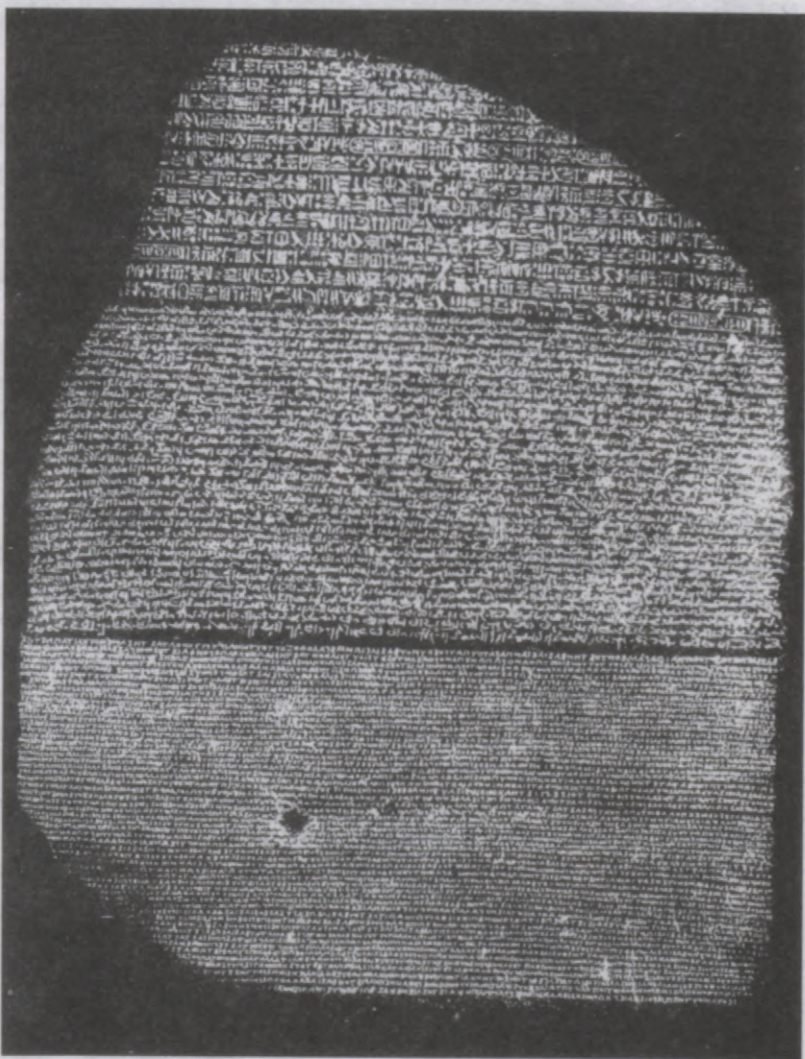
Ap 3. gadu tūkstoti p. m. ē. ēģiptieši no Nilas niedrēm sāka izgatavot **papirusu**, uz kura varēja rakstīt ar krāsā iemērtu kociņu. Līdz ar to pārveidojās arī paši hieroglifi: tie kļuva vienkāršāki un ātrāk uzrakstāmi, tomēr tos rakstīja tikai priesteri. Laika gaitā hieroglifi vēl vairāk vienkāršojās, un ap 7. gadsimtu p. m. ē. tos rakstīja plašākas tautas aprindas.

Uz papirusa rakstīja arī citas tautas, bet tas bija dārgs rakstāmmateriāls. Kad Ēģiptes valdnieks Ptolemajs aizliedza to piegādāt Sīrijai, tad Pergamā 1. gadsimtā p. m. ē. no aitādām tika izgatavots savs rakstāmmateriāls — **pergaments**, kas vairākus gadsimtus sekmīgi konkurēja ar papirusu.

Ēģiptiešu ideogrāfiskajā rakstībā samērā agri ienāca arī zilbju un skaņu raksta elementi. Tas vēlāk apgrūtināja senēģiptiešu hieroglifu atšifrēšanu. Tikai 19. gs. sākumā franču zinātniekam Žanam Fransuā Šampolionam izdevās izlasīt Rozetas akmens tekstus.

Rozetas akmens

Akmeni iekalts 196. gadā p. m. ē. ēģiptiešu priesteru izdots dekrēts. Augšējā daļā tas rakstīts ar hieroglifiem, vidējā — vienkāršākā ēģiptiešu rakstā, bet apakšējā — sengrieķu valodā.



Hieroglifus kopš 3. gadu tūkstoša p. m. ē. lieto ķīnieši. Ideogrāfiskā rakstība atbilst ķīniešu valodas uzbūvei: jēdzienus tajā izsaka vienzilbīgi nelokāmi vārdi, kas galvenokārt sastāv tikai no saknes. Mūsdienu ķīniešu valodas vārdnīcās ir vairāk nekā 40 tūkstoši hieroglifu, bet reāli tiek lietoti 2—5 tūkstoši.

105. gadā ķīnieši sāka izgatavot jaunu un lētāku rakstāmteriālu — **papīru**. Ap 5. gadsimtu šo mākslu no viņiem pārņēma arābu tautas, bet no turienes caur Ziemeļāfriku tā 12. gadsimtā ienāca Eiropā — Spānijā, vēlāk Itālijā.

Laikā, kad Ēģiptē lietoja hieroglifus, Mezopotāmijā attīstījās **ķīlraksts**. Šumeri, babilonieši un asīrieši mitrās māla plāksnītēs ar asu, stūrainu koka irbuli, ko sauca par stilu, iespieda ķīlveida zīmes. Plāksnītes pēc tam saulē kaltēja vai apdedzināja, tāpēc tās varēja saglabāties tūkstošiem gadu. Arheoloģiskajos izrakumos atrastas pat māla plāksnišu bibliotēkas, piemēram, Asīrijas galvaspilsētas Ninives drupās valdnieka Ašurbanipala (7. gadsimts p. m. ē.) bibliotēka.

Līdz mūsdienām ir saglabājušies simtiem tūkstoši ķīlrakstu dokumentu. Tāpat kā ēģiptiešu hieroglifus, arī ķīlrakstus līdz

Senajā Ķīnā
3. gadu tūkstoši
p. m. ē.

Ķīlraksts
Šumeru valstī,
Babilonijā un
Asīrijā

| | | | | | |
|----|--|----|--|------|--|
| 1 | | 11 | | 100 | |
| 2 | | 12 | | 200 | |
| 3 | | 20 | | 300 | |
| 4 | | 30 | | 400 | |
| 5 | | 40 | | 500 | |
| 6 | | 50 | | 600 | |
| 7 | | 60 | | 700 | |
| 8 | | 70 | | 800 | |
| 9 | | 80 | | 900 | |
| 10 | | 90 | | 1000 | |

Šumeru skaitļi ķīlrakstā

Fonogrāfija

Zilbju raksts



Rakstības dievs Tots

pat 19. gadsimtam uzskatīja par mīklu. Pamatus to atšifrēšanai lika vācu zinātnieks Georgs Frīdrihs Grotefends.

Ķīlraksta zīmes tika izmantotas gan leksiskās nozīmes, gan arī zilbju apzīmēšanai. Tādējādi izveidojās jaukta vārdu un zilbju rakstība. Sākās jauns rakstības posms — fonogrāfiskā rakstība.

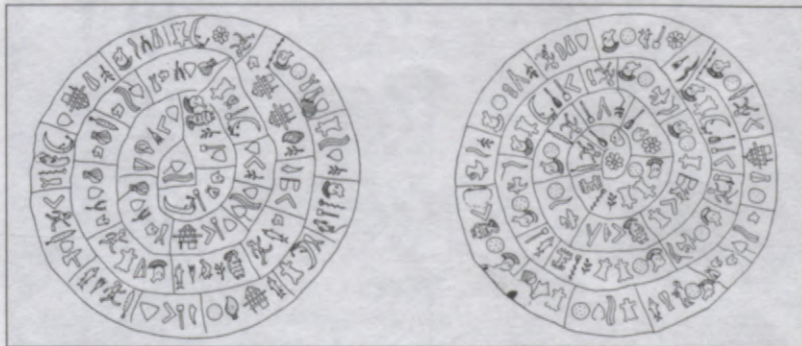
Fonogrāfiskās jeb skaniskās rakstības rakstu zīmes attēlo valodas skaniskos elementus: zilbes un skaņas. Ir divi šīs rakstības paveidi — zilbju raksts un skaņu raksts.

Vairums seno rakstu ir jauktā — vārdu un **zilbju rakstībā**. **Ēģiptiešu** hieroglifus, kas apzīmēja vārdu, resp., tā leksisko nozīmi, jau 3. gadu tūkstoši p. m. ē. sāka lietot arī šī vārda daļas — zilbes — apzīmēšanai. Rakstos ļoti bieži atrodama svētā putna — ibisa — hieroglifs simbolizē rakstības un gudrības dievu Totu, ko ēģiptieši tēloja kā cilvēku ar ibisa galvu. Taču šis hieroglifs attiecas uz zilbi *tot* arī citos gadījumos, piemēram, valdnieka Totmesa vārdā.

Arī **šumeri** ķīlraksta zīmes, ar ko attēloja priekšmetu vai parādību, bez tam vēl izmantoja attiecīgas zilbes apzīmēšanai jebkurā vārdā. Piemēram, stilizēts kājas zīmējums sākumā attēloja jēdzienus *kāja, iet* (šumeriski *du*), *stāvēt, pienest*, bet vēlāk zilbi *du* arī jebkurā citā vārdā.

Zilbju raksta sistēmas izveidojās **hetiem** Mazāzijā (2. gadu tūkstoši p. m. ē.), babiloniešiem, asīriešiem, persiešiem, rietumsemītiem, kā arī senajā Indijā un Ķīnā. Piemēram, senindiešu rakstībā ar vienu rakstu zīmi attēloja kāda līdzskaņa savienojumu ar patskani *a*, bet šī līdzskaņa un cita patskaņa savienojumu — ar kādu zīmi virs vai zem rindas; savukārt, ja gribēja attēlot tikai līdzskani, tad zem rindas rakstīja nolieguma zīmi.

Īpatnējas zilbju raksta sistēmas ir pastāvējušas **Krētā** un **Kiprā**. Unikāls un līdz šim vēl neatšifrēts ir māla disks, kas atrasts Krētas pilsētā Festā 1908. gadā un tiek datēts ar 17. gadsimtu p. m. ē. Vertikālās līnijas tajā, domājams, atdala vārdus vienu no otra, un ir redzams, ka tos veido vairākas zīmes, kuras droši vien atbilst atsevišķām zilbēm.



Festas disks

Zilbju raksts bija ērtāks par ideogrāfisko rakstu. Tā kā zilbju skaits valodā ir mazāks nekā jēdzienu (vārdu) skaits, ievērojami samazinājās nepieciešamo rakstu zīmju daudzums. Arī to lietošana kļuva vieglāka.

Ļaudis meklēja un arī atrada vēl ērtāku valodas fiksēšanas veidu — **skaņu rakstu**. Skaņu raksta zīme — burts — grafiski attēlo vienu valodas skaņu.

Šādu rakstību ap 10. gadsimtu p. m. ē. izveidoja feniķieši — rietumsemītu tauta, kas dzīvoja Vidusjūras austrumu piekrastē šaurā joslā starp jūru un Libāna kalniem. Būdami izcili jūras braucēji un tirgotāji, feniķieši bija kolonizējuši Vidusjūras centrālo un rietumu daļu un iepazinuši daudzu tautu kultūru, tostarp arī rakstību. Iegūtās zināšanas viņi izmantoja jaunas patstāvīgas rakstības izveidei: viņi deva rakstu zīmes savas valodas līdzskaņiem. Bet kāpēc aizmirsu patskaņus? Domājams, tāpēc ka feniķiešu valodā, tāpat kā citās semītu valodās, vārdu leksisko (jēdzienisko) nozīmi izteica ar līdzskaņiem, bet patskaņus lietoja gandrīz tikai gramatisko nozīmju izteikšanai. Protams, svarīgāka šķita leksiskā nozīme.

Gandrīz visi skaņu raksti ir attīstījušies no feniķiešu raksta, jo skaņu rakstības principus var piemērot jebkurai valodai.

Feniķieši lietoja 22 rakstu zīmes. Pirmoreiz rakstības vēsturē tās tika sakārtotas noteiktā secībā.

Kādas valodas noteiktā tradicionālā secībā sakārtotu rakstu zīmju kopumu sauc par alfabētu.

Feniķiešu alfabētu aizguva senie grieķi. Ap 7. gadsimtu p. m. ē. viņi izveidoja savu arhaisko rakstu. Tajā, tāpat kā feniķiešu alfabētā, nebija patskaņu burtu. Taču ar laiku grieķi sāka apzīmēt arī patskaņus, jo grieķu valodā tiem ir būtiska loma. Tādējādi grieķi radīja pilnīgu alfabētu ar līdzskaņu un patskaņu burtiem.

Grieķu burtu nosaukumi ir līdzīgi feniķiešu, resp., semītu, burtu nosaukumiem. Grieķu alfabēta pirmo burtu sauc *alfa*, bet feniķiešu — *ālef*. Semītiem tas nozīmēja vērsi, un sākotnēji šo burtu zīmēja kā vērsa galvu ar diviem ragiem. No šī stilizētā zīmējuma arī ir veidojies burta *alfa* izskats. Otrā grieķu burta nosaukums *bēta* atbilst feniķiešu *bēt*, kas nozīmē māja.

Grieķu alfabēts vispirms izplatījās Grieķijas salās, tad pussalā un kolonijās. Izveidojās vairāki atšķirīgi raksta varianti. Divi galvenie no tiem ir austrumgrieķu un rietumgrieķu raksts.

No austrumgrieķu alfabēta radās klasiskais grieķu raksts, ko mūsdienās lieto vienīgi Grieķijā. Austrumgrieķu alfabētu pārņēma Mazāzijas tautas. Uz tā pamata 4. gadsimtā izveidojās gotu, 4.—5. gadsimtā armēņu un 6. gadsimtā gruzīnu alfabēts.

**Feniķiešu
skaņu raksts
ap 10. gs. p. m. ē.**

Alfabēts

**Feniķiešu un
grieķu alfabēts**

| | | |
|---|--------|---|
| Κ | ālefs | ' |
| Β | bēts | b |
| Γ | gimels | g |
| Δ | dālets | d |
| Ε | hē | h |
| Υ | vāvs | w |
| Ι | zains | z |
| Θ | hēts | h |
| Τ | tēts | t |
| Ι | jods | j |
| Κ | kāfs | k |
| Λ | lāmeds | l |
| Μ | mēms | m |
| Ν | nūns | n |
| Ξ | sāmehs | s |
| Ο | ains | ' |
| Ρ | pē | p |
| Σ | cādē | ς |
| Φ | kofs | κ |
| Χ | rēšs | r |
| Ψ | šīns | ς |
| Ω | tāvs | t |

Feniķiešu alfabēts

| | | | |
|------|------|----------|--------|
| A | α | alfa | a |
| B | β | bēta | b |
| Γ | γ | gamma | g |
| Δ | δ | delta | d |
| E | ε | epsilons | e |
| Z | ζ | zēta | z |
| H | η | ēta | ē |
| Θ | θ | thēta | th |
| I | ι | jota | i |
| K | κ | kapa | k, c |
| Λ | λ | lambda | l |
| M | μ | mī | m |
| N | ν | nī | n |
| Ξ | ξ | ksī | x (ks) |
| O | ο | omikrons | o |
| Π | π | pī | p |
| P | ρ | ro | r |
| Σ, Ϛ | σ, Ϙ | sigma | s |
| T | τ | tau | t |
| Υ | υ | ipsilons | y |
| Φ | φ | fi | ph |
| X | χ | chī | ch |
| Ψ | ψ | psī | ps |
| Ω | ω | omega | ō |

Grieķu alfabēts

| 1. | 2. | 3. | 4. |
|----|----|----|----|
| Α | Α | Α | Α |
| Β | Β | Β | Β |
| Γ | Γ | Γ | Γ |
| Δ | Δ | Δ | Δ |
| Ε | Ε | Ε | Ε |
| Ζ | Ζ | Ζ | Ζ |
| Η | Η | Η | Η |
| Θ | Θ | Θ | Θ |
| Ι | Ι | Ι | Ι |
| Κ | Κ | Κ | Κ |
| Λ | Λ | Λ | Λ |
| Μ | Μ | Μ | Μ |
| Ν | Ν | Ν | Ν |
| Ξ | Ξ | Ξ | Ξ |
| Ο | Ο | Ο | Ο |
| Π | Π | Π | Π |
| Ρ | Ρ | Ρ | Ρ |
| Σ | Σ | Σ | Σ |
| Τ | Τ | Τ | Τ |

Latīņu alfabēta izveidošanās:

1. ailē — feniķiešu burti, 2. — grieķu arhaiskie burti, 3. — rietumgrieķu burti, 4. — latīņu burti

Latīņu alfabēts

Austrumgrieķu alfabēts ir izmantots arī slāvu alfabēta (kirilicas un glagolicas) izveidei 9. gadsimtā.

Savukārt rietumgrieķu alfabēts izplatījās grieķu kolonijās — Dienvīdītālījā, vēlāk arī pārējā Itālijā. Uz tā pamata savu rakstību izveidoja etruski — tauta Vidusītālījā, kuras kultūru ir uzsūkusi Romas kultūra.

Rietumgrieķu alfabētu apguva arī romieši (latīņi). Uz tā pamata ap 6. gadsimtu p. m. ē. viņi izveidoja savu alfabētu, kas nostabilizējās 2. gadsimtā p. m. ē. **Latīņu alfabētā** bija 23 burti.

Romieši, tāpat kā grieķi, rakstīja ar stilu (irbuli) uz dēlišiem, kas pārklāti ar vasku, uz papirusa un pergamenta ar otiņu un spalvu. Rakstīt prata ne tikai brīvie pilsoņi, bet arī vergi.

Latīņu valoda un latīņu alfabēts izplatījās visā Romas impērijā. Arī pēc tās sabrukuma turpinājās latīņu valodas un latīņu alfabēta lietošana.

Kad Eiropas tautas sāka veidot savu nacionālo rakstību, par pamatu parasti ņēma latīņu alfabētu: angļi 7. gadsimtā, vācieši 8. gadsimtā, franči 9. gadsimtā, itālieši 10. gadsimtā, horvāti 11. gadsimtā, zviedri 13. gadsimtā, čehi 13. gadsimtā, poļi 14. gadsimtā un citas tautas vēlākajos gadsimtos.

Veidojot nacionālos alfabētus, tika paturēti vai nu visi, vai lielākā daļa latīņu alfabēta burtu, ieviesti arī daži jauni. Īpatnējas skaņas tika apzīmētas:

- ar savienotiem burtiem, piemēram, *œ, æ*;
- ar diviem vai trim blakusburtiem, piemēram, *sb, sch, th*;
- papildinot dažus burtus ar diakritiskām zīmēm — svītriņām, komatiņiem, jumtiņiem, punktiņiem u. c., piemēram, *ā, ķ, š, ū*.

Viduslaikos bija izplatīts īpašs latīņu alfabēta burtu tips — **gotiskie burti** jeb **fraktūra**. Šie burti bija izlocīti, ar smailiem, asiem stūriem. Gotiskais raksts sevišķi populārs bija Vācijā un Zviedrijā. Uz tā pamata 16. gadsimtā iespieddarbos veidojās arī latviešu rakstība, bet rokkrastos tika lietots parastais **latīņu alfabēts** jeb **antikva** ar noapaļotiem burtiem. Taču iespieddarbos antikva pilnībā ir ieviesta tikai mūsu gadsimta 40. gadu sākumā.

Mūsdienu pasaulē **populārākie alfabēti** ir

- latīņu,
- slāvu (kirilica),
- arābu,
- indiešu (devanagari).

Latīņu alfabētu ar papildinājumiem un grozījumiem lieto lielākā daļa Eiropas tautu, izņemot bulgārus, grieķus, serbus, krievus, baltkrievus, ukraiņus, arī visās Amerikas valstīs un Austrālijā, daļā Āfrikas valstu, izņemot arābu zemes un Etiopiju, dažās Āzijas valstīs (Turcijā, Indonēzijā, Vjetnamā). Latīņu alfabētu lieto apmēram 30 procentu pasaules iedzīvotāju.

Slāvu alfabētu (kirilicu) izmanto daudzas bijušās Padomju Savienības tautas, izņemot latviešus, leišus, igauņus, lībiešus, moldāvus,

| | | | | | |
|-----|--------|-----|--------|-----|----------|
| А а | a | К к | k | Х х | kh |
| Б б | b | Л л | l | Ц ц | ts |
| В в | v | М м | m | Ч ч | ch |
| Г г | g | Н н | n | Ш ш | sh |
| Д д | d | О о | o | Щ щ | shch |
| Е е | e (ye) | П п | p | Ъ ъ | " |
| Ё ё | e (yo) | Р р | r | Ы ы | ÿ |
| Ж ж | zh | С с | s | Ь ь | ' |
| З з | z | Т т | t | Э э | e |
| И и | i (ee) | У у | u (oo) | Ю ю | yu (yoo) |
| Й й | y | Ф ф | f | Я я | ya |

Slāvu alfabēts (kirilica)

| Fraktūra | Antikva |
|----------|---------|
| А | A |
| В | B |
| С | C |
| Д | D |
| Е | E |
| Ф | F |
| Г | G |
| Н | H |
| И | I |
| Ј | J |
| К | K |
| Л | L |
| М | M |
| Н | N |
| О | O |
| Р | P |
| С | Q |
| Н | R |
| С | S |
| Т | T |
| У | U |
| В | V |
| В | W |
| Х | X |
| У | Y |
| З | Z |

Fraktūra un antikva

Populārākie alfabēti

Slāvu alfabēts (kirilica)

Rakstības izveidošanās Latvijā

Netiešus norādījumus par seno Latvijas iedzīvotāju — latgaļu, sēļu, zemgaļu, kuršu un lībiešu — senrakstiem sniedz folklorā. Piemēram, dainās atrodamas liecības par dziesmu kamoliem, vācelēm un pūriem, resp., par **mezglu rakstiem**.

| | |
|--------------------------|----------------------------|
| Kad es biju jauna meita, | Bij man dziesmu vācelīte |
| Dziesmas tinu kamolā; | Smalkā lazdu krūmiņā; |
| Kad aizgāju tautiņās, | Kad gribēju, tad dziedāju, |
| Pa vienai šķetināju. | Labas vien lasīdama. |

Par šādām dainām gan valda uzskats, ka tās uztveramas tikai kā metaforas. Taču ir ne mazums liecību par to, ka mezgli, dzīpari, pavedieni un kamoli ir izmantoti zināšanu un notikumu *pie-rakstam*, kā arī maģiskiem nolūkiem.

Dainās atrodamas arī liecības par **ornamentālajiem rakstiem**, t. i., par rakstītām segām, sagšām (villainēm), jostām, koklēm, karogiem, segliem un citiem priekšmetiem.

| | |
|-----------------------|----------------------------|
| Pļaviņā ganīdama, | Es tev lūdzu, man' māsiņa, |
| Villānīti norakstīju. | Norakst' kara karodziņu |
| Kādi ziedi pļaviņā, | Deviņiem dzīpariem, |
| Tād' manā villānē. | Sidrabiņa lapiņām. |

Tautasdziesmās vārds *rakstīt* lietots galvenokārt ar nozīmi 'rotāt', bet vārds *raksts* — ar nozīmi 'rotājums'. Šajos rakstos visdažādākajās kombinācijās ir apvienotas līnijas, punktiņi, krustiņi, aplīši un citas zīmes, veidojot ģeometrisku ornamentu.

Taču ornamentu senatnē nav izmantoti vienīgi rotājumiem. Tiem ir piešķirta arī maģiska aizsargfunkcija — pat katram elementam sava. Mātes dāvājušas meitām rotātas villaines un ierakstījušas tajās laimes, labklājības, gaišas dzīves likteņzīmes, kā arī zīmes, kas pasargā no ļauna un novērš nelaimi, piemēram, trīsstūrīšus, ugunskrustu, Laimas dārzu, Dēklas dārzu, dzīvības krustu u. c.

Bez tam ornamentos ir izpaudušies seno cilšu priekšstati par laiku un telpu, par cilvēka vietu tajā, arī pasaules izziņas rezultāti un pieredze. Diemžēl gadsimtu gaitā esam zaudējuši šo ornamentu pirmnozīmi, tai uzslāņojušās jaunas nozīmes.

Īpaši bagāta un sarežģīta ornamentālā sistēma ir Lielvārdes jostā. Tai 80. gados ļoti lielu uzmanību ir veltījis igauņu mākslas zinātnieks Tenu Vints, daudzu seno austrumu, kā arī Baltijas areāla kultūru pētnieks. Viņš ir pārsteigusi neparastā zīmju un ornamentu sakritība un rosinājusi izvirzīt hipotēzi par zīmju universālo pirmnozīmi.

Ir daudz liecību par **lietišķā ideogrāfiskā raksta** lietošanu Latvijā. Uz darbarīkiem, bišu kokiem un traukiem ir iegriezta *īpašuma zīmes*. Piemēram, arheologi Rīgā ir atraduši 12. gs. koka traukus un tīklu pludiņus ar īpašuma zīmēm.

Mezglu raksti

Ornamentālie raksti

Savu pilnību Latvijā ornamentālie raksti ir sasnieguši laikā no 9. līdz 12. gadsimtam.

Lielvārdes josta

Lietišķais ideogrāfiskais raksts

Fonogrāfiskais raksts

Pagaidām trūkst zinātnisku pierādījumu tam, ka Latvijā ir bijis kāds vietējais burtu raksts, kaut arī vēsturieku uzmanību ir piesaistījuši Asotes pilskalna izrakumos (Jēkabpils rajonā) atrastie vērpjamo vārpstiņu skrīemelu uzraksti, kā arī Rundēnu akmenī (Ludzas rajonā) iekaltās zīmes.

14.—15. gadsimtā Rīgas latvieši apvienojās amatu brālībās. Latviskie ieraksti to dokumentos pēc vēsturnieka un kultūras darbinieka Jāņa Strauberga (1886—1952) domām veido latviešu rakstu sākumu.

Izplatīts uzskaites un parādu fiksēšanas līdzeklis ir bijušas *birkas* jeb *burtkoki*. Uz vienas vai abām kociņa pusēm ar robiņiem tika iegriezts parāda lielums, tad birku pāršķēla uz pusēm tā, lai katrā daļā varētu redzēt ierobus. Vienu birkas pusi paturēja parāda devējs, bet otru saņēma parādnieks. Birkas galā parasti iegrieza arī parādnieka vārdu vai māju zīmi. Parādu atdot, abas birkas puses salika kopā, lai salīdzinātu parāda lielumu. Katrā novadā varēja būt sava uzskaites un parādzīmju sistēma.

Kārļa Milenbaha un Jāņa Endzelīna *Latviešu valodas vārdnīcā* un arī Konstantīna Karuļa *Latviešu valodas etimoloģiskajā vārdnīcā* vārda *burt* sākotnējā nozīme ir 'iegriezta robu kokā'. Ar kociņiem, kuros bija iegrieztas maģiskas zīmes, zilēja; tā radusies šī vārda mūsdienu nozīme. Vārdu *burts* rakstu zīmes apzīmēšanai ir ieteicis Juris Alunāns 19. gadsimta vidū agrākā *bokstāba* (no vācu *Buchstabe* 'burts') vietā.

Fonogrāfisko (skaņu-burtu) **rakstu** 9. gadsimtā pazina jau Skandināvijā (rūnas), Rietumeiropā (latiņu raksts), Krievzemē (kirilica). Latvijas iedzīvotājiem bija cieši sakari ar šo kaimiņzemju tautām, īpaši kopš 10. gadsimta. Tādējādi, kā secina arheologi, no kaimiņzemēm ieplūda lietas ar burtu rakstu, piemēram, monētas, ieroči. Taču domājams, ka vietējie iedzīvotāji šos rakstus uzskatīja tikai par maģiskām zīmēm vai ornamentu. Ir iespējams, ka atsevišķi kuršu cilšu locekļi ir pazinuši rūnu rakstu. Iespējams arī, ka latgaļu pārstāvji Polockas kņazu vasaļvalstīnās — Jersikā un Koknesē 12. gadsimtā ir pazinuši kirilicu. Piemēram, vārds *grāmata* latviešu valodā ir aizgūts no baznīcslāvu valodas (*εραματα* 'rakstu māka').

13. gadsimtā pēc vācu bruņinieku iebrukuma Latvijā izplatījās latīņu burtu raksts ar latīņu vai viduslejasvācu valodu. Šo valodu tekstos, piemēram, *Indriķa Livonijas bronikā*, dažkārt bija iesaistīti latviešu personvārdi vai vietvārdi.

Pēc tam kad 15. gadsimta pirmajā pusē vairākās baznīcās bija pieņemts lēmums par dievvārdu sludināšanu latviešu valodā, domājams, ka mācītāji rakstījuši kādus reliģiskus tekstus latviski, taču tie nav saglabājušies.

Senākais līdz šim zināmais *rokraksts* ir **Gisberta tēvreize**, kas ierakstīta kādā katoļu agendā* (1507), bet senākais saglabājies *iespiesta teksta paraugs* ir **Hāzen-tētera tēvreize** Šveices humānista S. Minstera grāmatā *Kosmogrāfija* (1550).

Mūsu gadsimta 60. gados kļuva zināms, ka 1525. gadā latviešu valodā iespiesta kāda protestantu grāmata. Par to saglabājies ieraksts protokolā Vācijas pilsētā Lībekā. Taču pati grāmata pagaidām nav atrasta.

* Agenda — dievkalpojumu rituāla noteikumi

Vecākā līdz mūsdienām saglabājusies iespīestā grāmata latviešu valodā ir **1585. gadā Viļņā izdotsis katoļu katehisma tulkojums** (atrasta Upsalas bibliotēkā 1911. gadā). Pirms tam par vecāko grāmatu latviešu valodā tika uzskatīts 1586. gadā Kēnigsbergā (tagad — Kaļiņingrada) izdotsis luterāņu katehisma tulkojums.

Vecākajos latviešu tekstos atspoguļojas vācu rakstība, kas pati vēl nebija stabila un vienota. Tāpēc redzami gan dažādi apzīmējumi vienai un tai pašai fonēmai, gan viens apzīmējums dažādām fonēmām, gan dažādi garo patskaņu apzīmējumi un citas nekonsekvences.

Zināmu noteiktību latviešu fonēmu apzīmēšanā 17. gadsimtā ieviesa **Georgs Mancelis** (1593—1654). Viņš radīja **t. s. veco ortogrāfiju**. Grāmatu valodā nostiprinājās vidus dialekts. 18. gadsimtā parādījās izdevumi arī augšzemnieku dialektā.

Vācu mācītāju radītā latviešu rakstu valoda pastāvēja līdzās dzīvajai runātajai tautas valodai līdz pat 19. gadsimta vidum. Sākumā rakstu lietojums bija visai šaurs: baznīcā un muižā. Vēlāk tas paplašinājās, jo arī latviešu zemnieki iemācījās lasīt grāmatas, un sāka briest neapmierinātība ar vācu mācītāju radīto rakstību un nepieciešamība to reformēt.

19. gadsimta vidū vienlaicīgi ar nacionālo kustību un jaunlatviešu darbību aizsākās latviešu rakstības reformēšana.

Vairākus gadsimtus iespieddarbos bija izmantoti gotiskie burti (fraktūra), turpretī rokrakstā tika lietota antīkva. Latviešu ārsts Juris Bārs 19. gadsimta pirmajā pusē ierosināja arī iespieddarbos lietot antīkvu. Šo domu atbalstīja Juris Alunāns, Krišjānis Valdemārs, Kaspars Biezbārdis un citi jaunlatvieši. 70. gados iznāca vairākas antīkvā iespīestas grāmatas, taču pagāja vēl ilgs laiks līdz tās vispārējai ieviešanai praksē.

1908. gadā **K. Milenbaha** un **J. Endzelīna** vadībā tika izstrādāts **ortogrāfijas reformas projekts**. Tika paredzēta pāreja uz antīkvu, t. s. čupu burtu aizstāšana ar *š, ž, č, dž*, arī patskaņu garuma apzīmēšana ar gulošu svītriņu virs burta, burtkopas *ee* aizstāšana ar *ie* divskaņa apzīmēšanai un citi uzlabojumi.

Diemžēl **jauno rakstību** sāka ieviest dzīvē tikai pēc vairākiem gadiem, jo sākās 1. pasaules karš. Juridiski tā kļuva obligāta 1919. gadā, bet praktiski ieviesās 20. gados.

Mūsdienu latviešu literārās valodas 48 fonēmu apzīmēšanai tiek lietoti 33 antīkvas burti: no tiem 30 izmanto katru vienas fonēmas apzīmēšanai, divus (*e, ē*) — katru divu fonēmu apzīmēšanai, bet vienu (*o*) — trīs fonēmu apzīmēšanai. 11 burtiem ir pievienotas diakritiskās zīmes — horizontāla svītra virs burta garo patskaņu apzīmējumos, apvērsts jumtiņš virs burta — divcentru spraudzeņu un divcentru slēdzeņu apzīmējumos (*š, ž, č, dž*), komatveida zīme zem burta vidējo mēleņu apzīmējumos (*k, l, ņ*) un komatveida zīme virs burta vidējā mēleņa *ģ* apzīmējumā.

Latviešu rakstības radītāji bija vācu mācītāji, un viņi to veidoja pēc 16. gadsimta vācu rakstības principiem, kas ne vienmēr atbilda latviešu valodas raksturam.

Georgs Mancelis un vecā ortogrāfija

Rakstības reformēšana

Jaunā rakstība

Mūsdienās lietojamā latviešu rakstība kopumā uzskatāma par optimālu. Taču rakstība, tāpat kā valoda, arvien ir pilnīgājama, jo, kā teicis Vilhelms Humbolts, .. domāšanai valodā, runai un rakstam jābūt izveidotiem saskaņoti, it kā izlietiem pēc vienas formas.

JAUTĀJUMI UN UZDEVUMI

?

1. Kāpēc radās rakstība?
2. Nosauciet raksta priekštečus!
3. Kad, domājams, radušās senākās piktogrammas?
4. Kur un kad notikusi pāreja no piktogrāfiskās rakstības uz ideogrāfisko rakstību?
5. Kuras tautas ir lietojušas zilbju rakstu?
6. Kura tauta un kad viena no pirmajām sāka lietot skaņu rakstu un radija alfabētu?
7. Raksturojiet valodas un raksta attieksmes piktogrāfiskajā, ideogrāfiskajā un fonogrāfiskajā rakstībā! Pievērsiet uzmanību tam, kā raksts arvien vairāk tuvojas valodai!
8. Kuri rakstības veidi izmantoti šādos daudzuma apzīmējumos: I, II, II; 1, 2, 3; *viens, divi, trīs*? Pamatojiet savu atzinumu!
9. Nosauciet populārākos alfabētus mūsdienu pasaulē!
10. Raksturojiet latīņu alfabēta tapšanas vēsturi!
11. Nosakiet alfabētu dotajos rakstu paraugos!

| | |
|--|--|
| <p>1. أمثي أن آوي تينج نلي أوج غر الفليشات إنلله نينو المنب إنايتوبس</p> | <p>2. 我是去年離開美國到日本的。日：很有意思。我在那兒差不多有兩月。我去過不少的地方。</p> |
| <p>3. सुरुमें के बारे में गफलत मत कीजिए। अपने सरमे की जांच फौरन कीजिए।</p> | <p>4. (EPTI. 9.45) «Το συνδικάτο του εγκληματοζ». Αστυνομικό θρίλφ, αμερικανική παραγωγής (1951), του Μπριτεϊν Γουίνταστ με τους Χάμφρεϋ Μπόγκαρι και Ζίρο Μοστέλ.</p> |

!

12. Kas liecina par rakstu Latvijā pirms 13. gadsimta?
13. Kas ir veidojuši latviešu valodas rakstību?
14. Nosauciet senākos saglabājušos tekstus un grāmatas latviešu valodā!

MĀCĪBU GRĀMATAS

1. *Blese E.* Ievads valodniecībā. — R., 1922, 268.—283. lpp.
2. *Loja J.* Valodniecības pamatjautājumi. — R., 1968, 266.—271. lpp.
3. *Reformatskis A.* Ievads valodniecībā. — R., 1975, 282.—295. lpp.
4. *Šmits P.* Ievads valodniecībā. — R., 1934, 7.—17. lpp.

IETEICAMĀ LITERĀTŪRA

Par rakstības vēsturi

1. *Karulis K.* Raksts un rakstīšanas līdzekļi gadu tūkstošos. — R., 1962.
2. *Karulis K.* Senie un mūsdienu raksti. — R., 1956.
3. *Rozenbergs J.* Valodas un rakstības izcelšanās un attīstība. — R., 1969.
4. *Гельб И.* Опыт изучения письма / Tulk. no angļu val. — M., 1982.
5. *Иструн В. А.* Возникновение и развитие письма. — M., 1965.
6. *Фолсом Ф.* Книга о языке / Tulk. no angļu val. — M., 1974, 37.—78. lpp.
7. *Фридрих И.* История письма / Tulk. no vācu val. — M., 1979.

Par rakstību Latvijā

1. *Apinis A.* Latviešu grāmatniecība. — R., 1977, 17.—49. lpp.
2. *Bergmane A., Bļinķena A.* Latviešu rakstības attīstība. — R., 1986, 3.—36. lpp.
3. *Caune A.* Raksts Latvijas PSR teritorijā pirms 13. gadsimta / Zinātne un Tehnika, 1980, 2. nr.
4. *Celma A.* Savu gudrību glabā mezglu raksti / Dabas un vēstures kalendārs 1987. gadam, 180.—183. lpp.
5. *Eniņš G.* Senraksti uz Latvijas klintīm / Izglītība un Kultūra, 1994. g. 10. nov.
6. *Jundze A.* Hipotētiskais senlatviešu raksts / Krāj. Valodas aktualitātes, 1991. — R., 1992, 111.—121. lpp.
7. *Klētnieks J.* Latvju rakstu astronomiskā semantika / Zvaigžņotā Debess, 1990. g. pavasaris, 7.—15. lpp.
8. *Klētnieks J.* Lielvārdes jostas noslēpums / Zvaigžņotā Debess, 1990./1991. g. ziema, 35.—42. lpp.
9. *Malvess R.* Jautājums par raksta lietošanu Latvijas teritorijā līdz XII gs. beigām / Rakstu krājums: Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. — R., 1959, 555.—566. lpp.
10. *Vints T.* Kāpēc neprotam lasīt Lielvārdes jostu? / Māksla, 1985, 3. nr., 11.—15. lpp.

Terminu rādītājs

A, Ā

afikss 57, 60
aglutinācija 58
aglutinatīvās valodas 58
aizgavumi 32, 36, 55
alfabēts 71
analītiskās valodas 62
analītiskā forma 61
analītisms 62
analogija 34
antīkva 73
apakšsistēma 27
apziņa 8, 43
apzīmētājs 61
arhaisms 19, 36
artikulācija 24
artikulēta runa 43
artikulēta skaņa 43
asociācijas 25
ārējs valodas pārmaiņu
cēlonis 32

B

beznosacījuma reflekss
16
bioakustika 9
birka 65, 76
buramie vārdi 17
burts 71

C

cilts 21, 54, 55
ciltskoka teorija 38
cilvēka evolūcija 8, 42

D

darba izsaucienu teorija
42
daudznozīmīgs vārds 25
diahronija 26
diakritiskās zīmes 73
dialekts 36, 37, 46, 51
diferenciācija 37
dinamiska sistēma 31
domāšana 10
dzirdes centrs 8

E

ekspresīvs vārds 35
emocionālo izsaucienu
teorija 41
etnoss 21

F

fleksija 59, 62, 63
— ārējā 59, 62
— iekšējā 60, 63

fleksīvās valodas 59
folklorisms 19
fonētika 28
fonētiskais līmenis 28
fonētiskā sistēma 36
fonētiskie procesi 36
fonogrāfiskā rakstība 70
forma 61
fraktūra 73
frazēoloģija 30
frazēoloģisms 19
fūzija 60

G, Ģ

galotne 57
glagolica 72
gotiskie burti 73
gramatika 45
gramatiskā analogija 36,
38
gramatiskā uzbūve 36
gramatiskā nozīme 28,
34, 57, 60, 61, 62
gramatiskā forma 58
ģeogrāfiskās variēšanās
teorija 38

H

hieroglīfs 67
historisms 19, 36
homonimija 35
homonims 25, 34

I, Ī

ideogrāfiskais raksts 75
ideogrāfiskā rakstība 66,
67
ideogramma 67
iedvešana 16, 17
iekšējā runa 12
iekšējs valodas pārmaiņu
cēlonis 31, 34
informācija 15
inkorporējošās valodas
61
integrācija 38
intonācija 58
īpašvārds 19
izolējošās valodas 57
izsaukmes vārds 13
izsaukmes vārdu teorija
41
izteicējs 61

J

jēdziens 10, 19, 24, 66

K, Ķ

kategorija 30
kipu 64
kirilica 72
kods 15, 16
konkrētā valodniecība 7
kultūra 18, 19, 21
ķermeņa «valoda» 13
ķīlraksts 69

L

leksika 28, 33
leksikoloģija 28
leksiskā nozīme 28, 34
līmenis 27
literārā valoda 34, 52

M

mezglu raksti 64
mīrusi valoda 21, 56
modelis 30
monogēze 45
morfēma 28, 58, 60
morfoloģija 28
morfoloģiskais līmenis
28
morfoloģiskā klasifikācija
57

N

nacionālā valoda 21, 22
naturālisms 20
nācija 21, 22
neandertālietis 43
neitrāls vārds 35
neverbālā komunikācija
13
neverbālie izteiksmes li-
dzekļi 13, 14
nosacījuma reflekss 16
nozīme 24, 35
nozīmes papildkompo-
nents 35

O

oficiālā valsts valoda 47
orators 16

P

palīgvārds 58
pamatfonds 37
pamatvaloda 38
pašiedvesma 17
papildinātājs 61
papīruss 68
papīrs 69
patskaņu harmonija 59

patskaņu mija 60
pergaments 68
personvārdi 19
piedēklis 13, 57, 58, 62
piktogramma 65
piktogrāfija 65
pirmā signālsistēma 16
pirmdzimtene 51
pirmvaloda 50, 51, 56
poligēnēze 45
predikāts 11
prefiksācija 62
priedēklis 57, 58
priekšstats 10
psiholoģisma virziens 20

R

rakstu valoda 22
religiozu ceremoniju va-
loda 46
retorika 16
runa 8
runas orgāni 8, 24, 41,
43

S

sajūtas 10
sakne 57, 58
salīdzināmi vēsturiskā me-
tode 50
semiotika 24
signāls 24
simbols 24
sinhronija 26
sinonims 25
sintakse 29
sintaktiskais līmenis 29
sintētiskās valodas 61, 62
sintētiska forma 63
sistēma 26
skaņu atdarināšanas teo-
rija 41
skaņu likumi 38
skaņu raksts 71
slēdziens 10, 11
sociālie paveidi 37
spriedums 10, 11
starpļimenis 30
starpnacionāla valoda 47
starpautiska valoda 46
stils 37, 69, 72
struktūra 27
subjekts 11

T

tautība 21
tautības valoda 56

teikuma intonācija 13, 30
teikuma priekšmets 61
teikums 11, 29, 61
teksts 29
terminoloģija 21, 53
tipoloģiskā klasifikācija
57

U

umlauts 60
uzsvars 30, 32, 55, 58
uztvēre 10

V

valodas
— aglutinatīvās 58
— analītiskās 62
— fleksīvās 59
— inkorporējošās 61
— izolējošās 57
— mirušās 56
— sintētiskās 62
valodas attīstība 31
valodas elementi 27
valodas iekšējā forma 23
valodas izcelšanās 40, 41
valodas norma 22, 29
valodas sistēma 29, 30
valodas skaņas 27
valodas tips 62
valodas varianti 22
valodas zīme 24
valodu ģeneoloģiskā klasi-
fikācija 50
valodu grupas 7, 51, 52
valodu kontakti 31, 32,
36
valodu saime 7, 50
vampums 65
variants 37
vārda leksiskā nozīme 28
vārddarināšana 30
vārda nozīme 35
vārds 10, 11, 24, 28
vārdu savienojumi 11, 29
vidējais valodas pārmaiņu
ātrums 37
vietvārds 19, 55
viļņu teorija 38
vispārīgā valodniecība 7

Z, Ž

zīlbes intonācija 30
zīlību rakstība 70
ziņojums 15
zīme 24
žestu valoda 14

Personu rādītājs

- A**
Alunāns, Juris 37
Andersens, Ēriks Skots 12
Ašurbanipals 69
Ariste, Pauls 6
Aristotelis 16, 41
- B**
Balli, Šarls 30
Blaumanis, Rūdolfs 35
Briedis, Leons 24
- C**
Cicerons 16
- D**
Darvins, Čārlzs 41
Defo, Daniels 14
Dēmokrits 41
Dēmostens 16
Džohansons, D. 42
- E, Ē**
Endzelīns, Jānis 31, 32, 37, 41,
56
Engelss, Fridrihs 42
Ēzops 23
- F**
Fortunatovs, Filips 57
- G**
Gimbutiene, Marija 53, 55
Grimms, Jākobs 41
Grotefends, Georgs Fridrihs 70
- H**
Hēraklīts 40
Herders, Johans Gotfrīds 41
Humbolts, Vilhelms 6, 7, 10,
23, 26, 41, 57
- Ī**
Īdijs, Meitlends 42
- J**
Jespersens, Oto 62
- K**
Kiplings, Džozefs Radjars 14
Kondijaks, Etjēns Bono de 41
Kronvalds, Atis 35, 37
Ksants 23
- L**
Leibnics, Gotfrīds Vilhelms 41
Levins, Rodžers 42
Līkijs, Ričards 42
- M**
Mancelis, Georgs 77
- Mauriņa, Zenta 19
Milenbahs, Kārlis 41
Mols, Abrams 18
- N**
Nuarē, Ludvigs 42
- P**
Peters, Jānis 13, 17
Ptolemajs 68
- R**
Rainis 18, 19, 22, 35, 37
Rasks, Rasmuss 32
Roze, Liene 33
Rūķe-Draviņa, Velta 13
Rudzīte, Marta 38
Ruso, Žans Žaks 41
- S, Š**
Sēpīrs, Edvards 57
Skalbe, Kārlis 16
Skujiņš, Zigmunds 37
Sosīrs, Ferdinands de 7, 26,
27
Straubergs, Jānis 76
- Straubergs, Kārlis 17
Svodešs, Moriss 37
Šampolions, Žans Fransuā 68
Šekspīrs, Viljams 26
Šillers, Fridrihs 26
Šleihers, Augusts 8, 36, 57, 62
Šlēgeļi, Fridrihs un Augusts 57
Šmits, Johans 38
Šteintāls, Heimanis 20, 41, 57
Šuharts, Hugo 38
- T**
Totmess 70
- U**
Ušinskis, Konstantīns 19
Urbutis, Vincs 37
- V**
Vaits, Tīms 42
Valdemārs, Krišjānis 17
Vigotskis, Ļevs 10
Vints, Tenu 75
Viķe-Freiberga, Vaira 17
Vorfs, Bendžamens Li 20
Vunts, Vilhelms 41
- Z**
Zālīte, Māra 26

Sarma Kļaviņa. VALODAS DABA. Ievads vispārīgajā valodniecībā
«Lielvārds», Lielvārde, 1997

Apgāds «Lielvārds», Gaismas ielā 1, Lielvārdē, LV-5070. Tālrunis (250)53824
Reģistrācijas apliecība nr. 2-0686

Iespiests Latvijas—Somijas SIA «Madonas poligrāfists», Saieta laukumā 2, Madonā, LV-4801

1.60
OBLIGĀTAIS
EKSEMPLARS

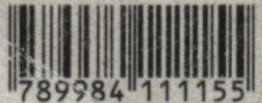
LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA



0304045965

98-5
L-35

ISBN 9984-11-115-6



9 789984 111155